

મોહરિતે સત્ચવયણસ્સ પલિમંથૂ ('ઠાળંગ'સૂત્ર, ૫૨૯)
'મુશ્વરતા સત્યવચનની વિઘાતક છે'

અનુસંધાન

પ્રાકૃત ભાષા અને જૈન સાહિત્ય વિષયક
સંપાદન, સંશોધન, માહિતી વગેરેની પત્રિકા

૩

સંકલનકાર : મુનિ શીલચન્દ્રવિજય
હરિવલ્લભ ભાયાણી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મશતાબ્દી
સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ
અહમદાવાદ

૧૯૯૪

मोहिरते सच्चवयणस्स पल्लिमंथू (ठाणंग - सूत्र, ४२९)

‘मुखरता सत्यवचननी विघातक छे’

अनुसंधान

प्राकृत भाषा अने जैन माहित्य विषयक
संपादन, संशोधन, माहिती वगैरेनी पत्रिका

३

संपादक : पुनि शीलचंद्रविजयजी
हरिवल्लभ भायाणी

श्री हेमचंद्राचार्य

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचंद्राचार्य नवम जन्मशताब्दी
स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि
अमदावाद

अनुसंधान : ३

संपर्क :

हरिवल्लभ भायाणी

२४/२, विमानगर सेटेलाईट रोड

अमदावाद - ३८० ०१५

प्रकाशक :

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम

जन्मशताब्दी स्मृति संस्कार शिक्षणनिधि,

अमदावाद १९९४

किंमत :

रु. २०.००

प्राप्तिस्थान :

सरस्वती पुस्तक भंडार

११२, हाथीखाना. रतनपोल,

अमदावाद - ३८० ००१

मुद्रक :

कंचनबेन ह. पटेल

तेजस प्रिन्टर्स

९६६, नारणपुरा जूना गाम,

अमदावाद - १३

फोन : ४८४३९३

નિવેદન

‘અનુસંધાન’ એ અનિયતકાલિક-શોધ માહિતી-પત્રિકા છે. સામગ્રીનો સંચય થાય તેમ આ પત્રિકા પ્રગટ કરવાનો ઉપક્રમ છે.

સંપાદન - સંશોધન ક્ષેત્રે રસ ધરાવનારા અભ્યાસીઓને નિવેદન છે કે આપના દ્વારા પ્રવર્તમાન સંપાદન - સંશોધનકાર્યની માહિતી તેમ જ સંશોધનાત્મક નોંધો, લઘુકૃતિઓનાં સંપાદનોં ઇત્યાદિ સામગ્રી ‘અનુસંધાન’ માટે મોકલો, મોકલતાં રહો, જેથી આ પત્રિકાને વધુ સમૃદ્ધ અને બહુમુખી બનાવી શકાય. સામગ્રી દેવનાગરી લિપિમાં મોકલવાની ભલામણ છે.

૧૫-૧-૧૪

સંપાદકો

अनुक्रमणिका

० त्रण संस्कृत फग्मुकाव्यो	पं. शीलचन्द्रविजय गणि	१
० भृगुकच्छ-वास्तव्य गणोपनिषद्-गृहीत		
द्वादशव्रत वर्णन	सं. मुनि विमलकीर्तिविजय	१५
० टंकनोध:-		
१. त्रण मूल्यवान पद्यो		
२. स्थुर विशे	शीलचन्द्रविजय	२१
३. अमङ्गल, ४. कडितव्य, ५. चक्रांडा, ६. सेंद्रि,		
७. नंद, ८. युगंधरी, ९. घण्टली, गृहली,		
१०. तल्लोविद्धि, ११. प्राकृत रूपा 'छोलवुं' .		
	हरिवल्लभ भायाणी	२३
० कंटलाक मध्यकालीन शब्दो	जयंत कोठारी	३३
० जैन तीर्थस्थान तारंगा: एक प्राचीन नगरी		
	रमणलाल महेता	
	कनुभाई शेठ.	४०
० ग्रन्थ-माहिती	शीलचन्द्रविजय गणी	४५
	हरिवल्लभ भायाणी	

ત્રણ સંસ્કૃત ફાગુકાવ્યો

પં. શીલચન્દ્રવિજય ગણિ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં અનેક કાવ્યપ્રકારો છેડાયા છે; એમાં ફાગુ કે ફાગુ-પ્રકારનાં કાવ્યોનું અનોખું સ્થાન રહ્યું છે. “વસંતવિલાસ ફાગ” જેવી રચનાઓ તો વિશ્વશ્રુત બની છે. જૈન કવિઓએ પણ ઘણાં ફાગુકાવ્યો રચ્યાં છે. ફાગુકાવ્યનો મુખ્ય વિષય હોય છે - ફાગણમાસની હોળી અને વસંતઋતુ. આ વિષયોમાં શૃંગારરસનું પ્રાધાન્ય અનિવાર્ય ગણાય છે. જૈન કવિઓ, આથી જ, પોતાની ફાગુ-રચનાઓમાં, મુખ્યત્વે, નેમ - રાજુલ અને ‘સ્થૂલભદ્ર-કોશા’ના પ્રણયરંગી શૃંગારનું ચિત્રણ કરતાં જોવા મળે છે. જો કે તેમનું આ શૃંગાર - ચિત્રણ છેવટે તો, કાવ્યનાયકોના જીવનની જેમ જ, વૈરાગ્ય-પર્યવસાયી જ હોય છે.

પશ્ચાદ્વર્તી કવિઓએ કાવ્યના આ હૃદયાહલાદી પ્રકારને વિષય તથા ભાષાના બન્ધન થકી મુક્તિ અપાવી અને ભક્તિરસભર્યાં સંસ્કૃત ફાગુકાવ્યો પણ રચ્યાં. અલબત્ત, આવી રચનાઓ બહુ મોટા પ્રમાણમાં નહિ હોય એવું સ્વીકારીએ તો પણ, મંદારો ફેંદીએ તો ગણનાપાત્ર માત્રામાં આવી રચનાઓ મળી તો અવશ્ય આવે.

અહીં આપેલી ત્રણ રચનાઓમાં પ્રથમ “નાભેયસ્તવન”ના રચનાર, અકબર-પ્રતિબોધક અને ‘અમારિ’પ્રવર્તક જગદ્ગુરુ જૈનાચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિજી છે, તે વાત તે સ્તવનના અન્તિમ-કલશકાવ્યથી તથા લેખકની પુષ્પિકાથી સ્પષ્ટ થાય છે. ફાગુકાવ્યો એ રાસ કે ગરબાની જેમ જ લોકપ્રિય અને ગેય પ્રકારનાં કાવ્યો હોવાથી, તે સંસ્કૃત હોય તો પણ, તેને વધુ ને વધુ સરલ બનાવવા માટે ભાષા-પ્રયોગોને પણ કવિઓ નિષિદ્ધ નહિ ગણતા હોય, તેવું આ કૃતિની પદમ ઢાલ (રાસક)માં પ્રયોજાયેલ ‘તું’ના પ્રયોગથી કલ્પી શકાય. રચના નાની છે, ગેય છે, અને વહી પ્રાસાદિક છે, એ પરથી રચયિતાની કાવ્યક્ષમતા તથા વિદ્વત્તાની પ્રતીતિ થાય છે. આ કાવ્યસ્તવન અઘાવધિ અપ્રગટ છે. શ્રીહીરવિજયસૂરિ-રચિત કૃતિઓ ભાગ્યે જ મળે છે. કદાચ તેમણે જાણી રચનાઓ કરી પણ નથી. આ સંયોગોમાં પ્રસ્તુત કૃતિનું આગવું મૂલ્ય છે.

બીજી કૃતિ ‘સીમન્ધરજિનસ્તવન’ વાચક સકલચન્દ્રગણિકૃત સરસ રાગબદ્ધ ગેય રચના છે. ‘સત્તરભેદી પૂજા’ દ્વારા જૈન સંઘમાં સુખ્યાત આ કવિ શ્રીહીરવિજયસૂરિના ગુરુ શ્રીવિજયદાનસૂરિના શિષ્ય હતા, અને તેમની કેટલીક રચનાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. પ્રસ્તુત કૃતિના અંતભાગે “હીરવિજયાદરં” એવો પ્રયોગ જોતાં આ કાવ્ય હીરવિજયસૂરિકૃત હોવાનું માનવા મન પ્રેરાય, પણ ૨૬મી કડીમાં “સકલચન્દ્રમુનિસુરતરુફલિન” એ પદ સ્વયં એવું સ્પષ્ટ છે કે પછી કર્તા વિશે શંકાને અવકાશ રહેતો નથી. આ રચનામાં ૧૭મી કડીમાં “ઈલત” શબ્દ પ્રયોજાયો છે. આ શબ્દ ઘણા ભાગે ફારસી છે, અને તેનો અર્થ, તેના પ્રયોગ-સન્દર્ભો તપાસતાં “ઉપદ્રવ” એવો થાય છે. શ્રીનયવિજયકૃત એક ગુજરાતી સ્તવનમાં “વરસીદાન દેઈ તુંમ જગમેં ઈલતિ ઈતિ નિવારી” એમ પ્રયોગ છે, ત્યાં ઈતિ તે સાત પ્રકારની, ‘અતિવૃષ્ટિ’

ઇત્યાદિ ગણાય છે; અને 'ઈતિ-ઉપદ્રવ' એવો શબ્દગુચ્છ હમેશાં સાથે પ્રયોજાતો હોઈ, અહીં પણ 'ઈલતિ' એટલે 'ઉપદ્રવ' એમ સ્વીકારવામાં આપત્તિ નથી.

ત્રીજી રચના આમ તો એક જ ઢાઢની છે, પરંતુ તેના પર 'ગીતગોવિન્દ'ની સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. કવિ જયદેવે પોતાના એ અદ્ભુત કાવ્યગીતના પ્રથમ સર્ગની બીજી ઢાઢ આ જ રીતે ઉપાડી છે :

“શ્રિતકમલાકુચમળ્ડલ, ધૃતકુળ્ડલ એ
કલિતલલિતવનમાલ જય જય દેવ હરે ! !”

પ્રસ્તુત રચનાને આ ગીત સાથે સરખાવીએ તો તેના પર તે ગીતનો પ્રભાવ વરતાયા વિના રહેતો નથી. પ્રસિદ્ધ તાર્કિક અને દાર્શનિક ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી પોતાના કર્કશ તર્ક અને સિદ્ધાન્તગ્રંથો માટે જેટલા જાણીતા છે, તેટલા જ પોતાના ગેય-મધુર ભાષાબદ્ધ ભક્તિકાવ્યો માટે પણ પ્રખ્યાત છે જ. જો કે એમની સંસ્કૃત ગેય કૃતિઓ બહુ મઢી નથી. “આદિજિનં વન્દે ગુણસદનં” થી શરૂ થતી ૫-૬ કઢીની એક ગેય કૃતિ માત્ર પ્રાપ્ત છે. એ સંજોગોમાં એમની આ લઘુકૃતિનું પણ ઘણું મહત્ત્વ ગણાય.

આ ત્રણે કૃતિઓની માત્ર એકેક જ ઝેરોક્સ નકલ, મારા મિત્ર વિદ્વાન કવિ મુનિવર શ્રીધુરન્ધરવિજયજી દ્વારા, પ્રાપ્ત થઈ છે. અન્યાન્ય ખંડારોમાં તપાસ કરતાં આ બધાંની અન્ય પ્રતિઓ મઢી આવી શકે. મને મઢેલી પ્રતિ-નકલોમાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ છે, જે પ્રસ્તુત સંપાદનમાં લગભગ યથાવત્ રાખી છે, અને પ્રશ્નચિહ્ન દ્વારા તેનો ત્યાં-ત્યાં નિર્દેશ કર્યો છે.

9

જગદ્ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિચિત નામેયસ્તવન

ૐ નમઃ સિદ્ધં ॥

ત્રિભુવનપ્રભુતાભવનક્રમો પ્રસન્નભક્તિવશેન નતસ્તવ ।

પ્રથમતીર્થપતે ! સ્તુતિગોચરં સુવિનયે વિનયેન નતામરમ્ ॥ ૧ ॥

(યમકબન્ધઃ)

અથ છન્દ રાસકાવ્યમ્ ॥

સકલકલાયુતસોમસમાનન સુરનરકિત્રરવિહિતસુમાનન ।

માનવહિતકૃતદાનં (દાન) તુ

જય જય માનવહિતકૃતદાનં (દા)ન તુ ॥ ૨ ॥

(છન્દસ્ત્રિપદી) ॥

[6]

सकलमहाजनमानसमोहन निर्जितमानमनोभवमोहन ।

मोहमहारिसमूह तु, जय० ॥ ३ ॥

विश्वपितामह निर्गतपातक कांतनमोजनिताऽमृतसातक ।

जातमहोदय देव तु, जय० ॥ ४ ॥

गुं(गु)णमणिरोहणरोहणभूधर विनयनतामितमां(मा)नवकन्धर ।

बन्धुरदर्शन नाथ तु, जय० ॥ ५ ॥

काव्यम् ॥

धन्योऽहं जगतीतले जिनपते ! नाभेय ! नेतस्तरां !

प्राप्तोऽहं कृतकृत्यतां च भगवन् ! विश्वत्रयालंकृते ! ।

संसारार्णवमद्य तीर्णमिव हे ! तन्मन्यमानो मुने !

नाथस्त्वं मयका यतः कलियुगे लब्धो ह्यलब्धः पुरा ॥६॥

छन्द : रासाडुदुः ॥ आसाजरीराणेण गीयते ॥

विमलीकृतविमलाचलभूतल भूतलसद्गुणराजी रे ।

लोकालोकविभासनकेवल केवलदर्शन राजी रे वि० ॥७॥

भविकजनौघभवोदधितारक वारककर्म महारोरे ।

कुरु सुमतिं मम भगवन् ! जिनवर ! जिनवरमुख्य विचारे रे वि० ॥८॥

रूपविनिर्जितकमलानन्दन ! नन्दन नाभिमहीशो रे ।

भव्यजनावलिनिर्मलमानस-मानसहंस ! महेशो रे वि० ॥९॥

वृषभ ! वृषभराजाऽङ्कितविग्रह ! विग्रहहृच्छिवताते ! रे ।

देव ! विधेहि निजक्रमसेवां देवाऽञ्चितजिन ! भीते रे वि० ॥१०॥

अथ काव्यम् ॥

नानावस्तुविसर्जने निपुणताभाजा मया निर्मिता

मन्दारप्रमुखास्तथा तदितरे तत्प्रार्थने तत्पराः ।

नैतेष्वस्ति शिवप्रदः परमिति ज्ञात्वा विधिस्त्वै(?)व सत्

तत्सिद्ध्यै विदधे विभो ! भवभृतां नाऽन्यः कथं त्वन्यथा ॥११॥

अदीयाबन्धः ॥

वासववन्दितपादः नाशितसर्वविषादः ।

कामितकल्पतरो विश्वजनैकगुरो रे
 जिन जिन ! विश्वजनैकगुरो ! ॥ १२ ॥
 गत्या हस्तिसमानः सुरनरकृतगुणगानः ।
 अमृतमधुरवाणे ! कजकोमलपाणे रे
 जिन जिन कजकोमलपां(पा)णे ॥ १३ ॥
 विशदचरित्राधारः लब्धभवोदधिपारः ।
 सारशमाम्बुनिधे ! भविजनभद्रविधे रे
 जिन जिन भविजनभद्रविधे ॥ १४ ॥
 अव्ययपदकृतवासः वासवकृतनिजदासः ।
 प्रणतिमहं विदधे भाषितधर्मविधे रे
 जिन जिन भाषितधर्मविधे ! ॥ १५ ॥

अथ काव्यम् । छन्दः ॥

स्वार्गिस्त्वद्वदनाकलंकशशिनं दृष्ट्वैव नित्योदयं
 चंद्रः किं भ्रमणं करोति गगनेऽनाभाभयव्याकुलः ।
 नैवं चेत् कथमातनोति विपदं देव ! प्रतापस्य ते
 मित्रोष्णत्विषि बन्धुपद्मविततेर्लब्धावकाशो ध्रुवम् ॥१६॥

अथ फाग, संस्कृतरागः ॥

अमितमहामहिमालय पालय परमगुरो ! ।
 मां भवतो भवभयतो भयतोदारगुरो ॥ १७ ॥
 कुमतमतङ्गजवारण - वारणवैरिनिभ ! ।
 धि(धै)र्यतया जितमन्दर ! सुन्दरकनकनिभ ! ॥ १८ ॥
 देवपतिस्मृतनामा नामानीशपते ! ।
 जय जय दत्तसुदर्शन ! दर्शनतोऽसुमते ॥ १९ ॥
 चरणयुगं शिवशरणं शरणं साधुपते ! ।
 पततां भवनीराकर - याकर ! (?) विमलमते ! ॥ २० ॥

अथ काव्यभासाः ॥

नेतस्ते विमलक्रमाम्बुजयुगोपास्तेर्यथोक्तं फलं
 सम्यग् ये सुधियो विदन्ति विधिना कुर्युश्च भक्तिं तथा ।

तेषां जन्म फलेग्रहीह कृतिनां गेयं च पुण्यात्मना-
मन्येषामफलं भदन्त ! समभूत् स्वर्धेनुवद् दुर्लभम् ॥२१॥

अथ त्रिपदी ॥

भावि तव तनुलता यान(?)विश्वजनता रे ।
सकलकलाकलिता रे किमियमिव नव सुरलता रे ॥ २२ ॥
रविमित क्व(?)लु सभागता कांचनमिव कांता रे ।
जम्भाहितमहिता रे विलयिनक्त ति(?)जनदुरिता रे ॥ २३ ॥
निधाय समसमता ममला(ता)मिव विहिता रे ।
नाभिभुवा शमिता रे सततसुरगणपरिवृता रे ॥ २४ ॥
धनुषां पञ्चशती-मिता नतजगती रे ।
स्वर्गिजातरती रे भविकजनावलिशिवकृती रे ॥ २५ ॥

अथ काव्यं च-

वक्तुं ते विभवो भवन्ति भगवन् ! नो योगिनोऽपि स्फुटं
जानन्तो महतो गुणानिह सदाऽनन्तानुदारांस्तराम् ।
तत् किं स्यादिह मादृशस्य विभुता नूनं ? तथापि प्रभो !
भवत्या प्रेरितचेतसेति विनुतः किञ्चित् प्रसादेन ते ॥२६॥

अथ कलश कमलापिधानं काव्यम् ॥

आर्या-

श्रीतपगणगगनतलाऽङ्गण-
तरणि श्रीविजयदानसूरीणाम् ।
शिष्याणवे विधेया
भवे भवे देव ! निजसेवा ॥२७॥

इति श्री श्रीजगद्गुरु श्री दिली - उग्रसेनपुर - लहोरादिधराधीश- पात्स्याह साह श्री
१०८ अकब्बरप्रतिबोधक भ० श्री १०८ श्री हीरविजयसूरीश्वररचितं श्रीनाभेयस्तवनं सम्पूर्णम्
॥ पं० श्रीवृद्धिकुशलगणि आत्मपठनार्थं लिखितं च श्रीमहूआनगर वृद्धालय आरां(रा)मे ॥
श्री शेन्नूजयगिरिसुप्रसादात् ॥ ई(इ)ति श्रेयः ॥

वाचक श्रीसकलचन्द्रगणिरचित श्री सीमन्धरजिनस्तवन

ब्रह्माण्डमण्डलविबोधविरोचनाय

राजीवलोचनजगत्त्रयलोचनाय ।

सीमन्धरस्तुतिकृते मलमोचनाय

वीरार्हते मम नमो गतशोचनाय ॥१॥ काव्यम् ॥

पुरिसुत्तम जह सयले उत्तममंगमि उत्तमंगं च ।

तह तुह नमणं धम्मे उत्तममिह उत्तमंगेणं ॥२॥

जह लोअणमुकिट्ठं उट्ठिदं नाह इंदियग्गामे ।

तह तुह मुद्दालोयण-मुकिट्ठं दंसणे सव्वे ॥३॥

॥ राग (श्रीराग) गउडी ॥

जय रे भगवति सुधानुकारि

सीमन्धरजिनवदनहिमाचलजाते प्रवचनसुरगङ्गे

सकलचतुर्दिशिपूर्वप्रसङ्गे वह वह मुनिहृदि कृतिरङ्गे ।

नेदाम्बुधिकृतबहुभङ्गे ॥ ४ जय रे. ॥

धम्मरामा भुवि अतिफलिता त्वमेह करुणाभरसारे

सीमन्धरजिनगगनप्रसूता शुभधाराधरवरधारे ॥ ५ जय रे ॥

पञ्चाचारलता अतिपुष्पिता उपशमगजगजरिचिता रे (रचिता रे ?)

जिनवचनातिथितृषितनराणां श्रुतिशदमृतानुकृतपारे ॥ ६ ॥

मदगदकामकर्दमाधौता मिथ्यावागसिशितधारे

मथितापापदावानलतापा कृतसुसी(शि)क्षजनानिधरि ॥ ७ ॥

॥ राग हुसेनी वइराडी ॥

सुधि ओ रे सुधीरीयमहोच्च(?) जय जिनगुणकीर्तनकरणं

तदिदं बहुभवपातकहरणं उत भवजलनिधितरणम् ॥ ८ ॥

शै(सै)व वरा सुधियां धीरमला भुविमुनाणगेहं (?)

ध्यायति या सीमन्धरदेहं सुरनरहतसंदेहम् ॥ ९ ॥

गुणरत्नाङ्कितमनोहरदेहं बहुसु(शु)भलक्षणभूषितदेहं

भु(भ)विजनमङ्गलरोहं सयोगिमुनिवरधे(ध्ये)यं विधेयं(?)

सुरपतिरमणीयेयम् ॥ १० ॥

त्रिभुवनपातकशातककुशलं भुवि जीवितसुविशालं ।
पदसुरमौलिकुसुमसु(शु)चिमालं अर्द्धचन्द्रसमभालम् ॥ ११ ॥

॥ राग मल्हार ॥

भगवती सीमन्धरवाणी मित्राचारमयूरी रे
संश(स)दी(दि) शंसति शिवपथकुशलं दर्शनमङ्गलपूरी रे ॥ १२ भगवती० ॥
सीमन्धरमुखमेरुवासिनी गणिमुखगहनि(न)मटन्ती रे
भविभवकर्मभुजङ्गमसङ्गम - अमृतमास(?)घुटन्ती रे ॥ १३ भग० ॥
त्रिभुवनमोहनकोटकोटिकुलचरणकृते विचरन्ती रे
सुरनरमुनिजनमोदकारिणी कर्णदरीषु रमन्ती रे ॥ १४ भग. ॥
शिवपथकेकारवं धरन्ती गुणकलापभरपूरी रे
सकलसभाजनबोधकारिणी मेघनादे मुखिसूरी(?) रे ॥ १५ ॥

॥ राग मालवा गउडी ॥

नवकनकाम्बुजपदसञ्चारं जनहितकृतावतारं
त्रिभुवनजनशिवपददातारं रागादिज्येतातारम् ॥
भज रे सीमन्धरनेतातारम् ॥ १६ ॥
प्रातिहार्यरमणीगलहारं त्रिजगतईलतनिवारं
भवपारावारागतपारं भविजनकर्मकुठारम् ॥
इन्द्रसभागुणसुगणविचारं (?) मोहमदनहोतातारम् ॥ १७ ॥
दर्शनजिन(निजन ?)गतदुरितविकारं जन्तूपकारविहारं
विहरमानपुरुषोत्तमसारं अनन्तवरविदगारम् ॥ १८ ॥
जन्मादिषु कृतमरुदधिकारं जनतादली(लि)तभवारं
श्रुतमणिकनकरूपप्राकारं पदहरचामरधारं ॥
शुभज(य)शसो विस्तारम् ॥ १९ ॥

॥ राग धोरणी ॥

चेतनचतुरविचार चेति(त)सि चिन्ति(न्ति)य सार
सीमन्धरगुणमणिसागरं रे ॥ २० ॥
समवसरणशृङ्गारमशोकतरूणा(णां) विस्तार-
मतिशयकुमुदसुधाकरं रे ॥ २१ ॥

सिंहासनपदकारमुत हरिचमेति (?) चामरं रे
छत्रत्रयतलतारममरामृतसुखकारजगदाधारमुदार-
मुपवर (?) चेतन चेतसी रे ॥ २२ ॥

॥ राग मल्हार ॥

त्रिलोकपूजितपादनलिनं अनन्ततूं(?) बलिनं (देवदेवं)
अर्हतं(न्तं) सीमन्धरसुभगं निरीहनिःसङ्गं प्रणमत हृदि रङ्गम् ॥ २३ ॥
कुङ्कुमवसुतनुमृदुकुन्तलिनं शममरालनलिनं
वार्षिकदानावसरे भविनं सुरतरुकरतलिनं भजत मधुर-गलिनम् ॥ २४ ॥
निर्जितभवकर्मरिपुदलिनं अतिसु(शु)चिसु(शु)भकलिनं
प्रादुरजोगङ्गाश्रुतरङ्गमनशुभ्रं(?)गुलिनं र(अ?)मलीकृतभलिनम् ॥ २५ ॥
स्वस्तिकमङ्गलप्रमुखमङ्गलैरङ्कितपदनलिनं
सकलचन्द्रमुनिसुरतरुफलिनं विनतमुशलहलिनं जिनवपरमतलिनम् ॥ २६ ॥

॥ कलशः राग धन्यासी(श्री) ॥

धीधना हे जना सहृदया वरदया धरत हृदये च परमात्मरूपम् ।
दुर्धार(धरि)कर्मरिपुसङ्गरे विदी(दि)तजितमेदिनं मोहभूपम् ॥ २७ धीधना० ॥
जयसदौकारहीकारनामाङ्कितं तिग्मसंसारवररायभारम् (?)
बोधितानेकनररामहरिभूधरा देवराजादिचेतावतारम् ॥ २८ ॥
कम्बुवरकन्धरं नरगन्धसिन्धुरं वदनवासन्तिकागन्धधारम् ।
हीरविजयादरं सकलसीमन्धरं विहरमानादिमानन्दकारम् ॥ २९ ॥

॥ इति श्रीसीमन्धरजिनस्तवनं समाप्तम् ॥

३

श्रीयशोविजयवाचकविरचित नाभेयजिनस्तवन

श्रीनाभेय(याय) नमः ॥

श्रीविमलचलमंडण गतदूषण ए
त्रिभुवनपावन देव जय जय विश्वपते ! ॥
नाभितनय नयसुन्दर(र) गुणमन्दिर ए
सुरनरनिर्भितसेव जय० ॥ १ ॥

आदितीर्थसन्दर्शन शुचिदर्शन ए
 प्रकटितशिवकैलाश जय० ॥
 युगलाधर्मनिवारक भवतारक ए
 भववारक भवनाश जय० ॥ २ ॥
 केवलकमलानायक सुखदायक ए
 स्मरसायकहररूप जय० ॥
 अङ्गलगितसमसाधन गतिबाधन ए
 स्थगितमहाभवकूप जय० ॥ ३ ॥
 क्रोधकंसगरुडासन वृषभासन ए
 वृषलञ्छन जिनचन्द्र जय० ॥
 अविकलकरुणासागर नतनागर ए
 दुरितविनाशवितन्द्र जय० ॥ ४ ॥
 मायापञ्जरभञ्जन जनरञ्जन ए
 सहजनिरञ्जनमुद्र जय० ॥
 कर्मजालशतशातन हतयातन ए
 शोभासिन्धु-समुद्र जय० ॥ ५ ॥
 इन्द्रैर्युगमहितक्रम बहुविक्रम ए
 गुणसंक्रम गुणपात्र जय० ॥
 मोदितसकलसभाजन गुणभाजन ए
 सकलतीर्थमयगात्र जय० ॥ ६ ॥
 विजितमोहभटसंगर शुचिसंगर ए
 भङ्गरहित हितशील जय० ॥
 सुललितसिद्धिवधूवर वरसंवर ए
 प्रोल्लसदतिशयलील जय० ॥ ७ ॥
 लीलालब्धि(ब्धि?)महोदय सुमहोदय ए
 मोदय मामपि देव जय० ॥
 कुरु वासं विशदे मम धृतसंवर ए
 मनसि निरन्तरमेव जय० ॥ ८ ॥

इत्थं श्री नाभिसूनुर्विमलगिरिशिरःस्फारशृङ्गारमूर्ति-
मूर्तिः(र्तः ?) पुण्यैकराशिस्त्रिभुवनजनि(न?)तानन्दकन्दायमानः ।
नूतः पूताशय श्री (यः श्री?) नयविजयगुरुत्तंसशिष्येण दत्ताद्
भव्यानां विश्वभर्ता स जयनययशः पुण्यकल्याणलीलाम् ॥ १ ॥

ભ્રુગુકચ્છ - વાસ્તવ્ય - રાણીશ્રાવિકા - ગૃહીત - દ્વાદશવ્રત- વર્ણન

સં.મુનિ વિમલકીર્તિવિજય

[કૃતિ વિશે : વિ.સં. ૧૧૬૫ ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૭ ને મંગલવારે, ભ્રુગુકચ્છ (ભરુચ) નગરમાં, સંવિગ્ન-ગીતાર્થ આચાર્ય શ્રીધર્મઘોષસૂરિજી પાસે, 'રાણી' શ્રાવિકાએ શ્રાવકધર્મ એટલે કે શ્રાવકજનોચિત ૧૨ વ્રતો લીધાં હતાં, તેની નોંધ સ્વરૂપ આ રચના છે. પ્રાકૃતભાષામાં ૭૦ પદ્યોની બનેલી આ રચના, આમ તો, પ્રચલિત ભાષામાં જ નિર્માઈ છે. તો પણ કોઈ કોઈ શબ્દો અભ્યાસનો વિષય બની શકે તેમ જણાય છે. આ રચના વડોદરાના શ્રીઆત્મારામજી જૈન જ્ઞાનમંદિરના સંગ્રહની તાડપત્રીય પ્રતિ ક્ર.૩૫ માંથી લેવામાં આવી છે. આવી રચનાઓ, જે તે વ્રતધારી ગૃહસ્થની અંગત નોંધપોથી રૂપે હોય છે, તેથી તેની બીજી નકલ મળવી લગભગ અશક્ય હોય છે, અને તેથી જ, આ તાડપત્ર-પ્રતિ (પત્ર સંખ્યા ૯) સં.૧૧૬૫માં જ લખાણેલી છે, એમ માનવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.]

સંપત્તસંસારસમુદ્ધરીં

દેવાહિદેવં નમિરુણ વીરં ।

સમ્પત્તમૂલાઈં ગિહિવ્વયાઈં

ગિન્હામિ સમ્મં જિણદેસિયાઈં ॥ ૧ ॥

ગયરાગદોસમોહો, મુક્કવિરોહો પસન્નમુહસોહો ।

દેવો સુરકયસેવો, ગયલેવો મજ્ઝ સવ્વન્નૂ ॥ ૨ ॥

ઉદ્ધયમહવ્વયભરે, સીલંગધરે નિરુદ્ધમયપસરે ।

જગસિરિ મણિણો મુણિણો, ગુણિણો ગુરુણો પવજ્ઞામિ ॥ ૩ ॥

જીવાઈ નવપયત્થે, જિણભણિએ સદ્દહામિ જાજીવં ।

ચિયવંદણં તિકાલં, સંખેવેણાવિ કાહામિ ॥ ૪ ॥

ધમ્મો વિ લોયતિત્થે, ન કરિસ્સં ન્હાણપિંડદાણાઈં ।

ઇય (૧/૨) સમ્પત્તં સંકાઈન્દોસરહિયં મએ ગહિયં ॥ ૫ ॥

એત્તોહં પંચઅણુવ્વયાઈં તિન્નિ ઉ ગુણવ્વયાઈં ચ ।

સિવ્વખાવયાઈં ચરો, અણુક્કમેણં પવજ્ઞામિ ॥ ૬ ॥

મંસાઈકએ જીવં, થૂલં સંકપ્પિયં નિરવરાહં ।

મળ-વાયાન્કાએહિં, ન હણિસ્સં નો હણાવિસ્સં ॥ ૭ ॥

દુદ્ધાસં મોત્તૂણં, કિમિગંડોલાઈપાડણં તહ ય ।

પાણવહે નિયમો મે, જયણં પુણ તથ્થ કાહામિ ॥ ૮ ॥

जह नरवईण चक्की, गिरीण मेरु सरीण सरिवाहो ।
 देवाण वीतराओ, जह तह धम्माण जीवदया ॥ ९ ॥
 कन्ना - गो - भूमी - लिय, नासवहारं च कूडसखे(क्खे)ञ्जं ।
 अलियं पंचपयारं, (२/१)वाय-काएहिं न भणामि ॥ १० ॥
 थूलमदत्तादाणं, सचित्ताचित्तमीसवच्छु(त्थु)म्मि ।
 जं रायनिग्गहकरं, तं वज्जे निययकाएणं ॥ ११ ॥
 सगिहेसु य मम दत्तं, पत्तं पुप्फं फलं च तिणकट्ठं ।
 सुकुंववहारविसुं, मरीयं च मोत्तूण मे नियमो ॥ १२ ॥
 दुविहं तिविहेण दिव्वं, एगविहं तिविहओ य तेरिच्छं ।
 नियभत्तारं मोत्तुं, सेवेमि न निययकाएणं ॥ १३ ॥
 वज्जेज्जा मोहकरं, पुरिसाणं दंसणाय सवियारं ।
 एए खु मयणबाणा, चरित्तपाणे विणासिंति ॥ १४ ॥
 सव्वगुणालंकारो, (२/२) कुगयदुवारंमि अग्गला सीलं ।
 सोयाणपंतिया इव, सीलं सग्गापवग्गाणं ॥ १५ ॥
 सीलं सुगइनिहाणं, नमंति देवा वि सीलवंताणं ।
 दमदंति-सीय-रोहिणि, मणोरमा-सुलसदिट्ठंतो ॥ १६ ॥
 इच्छापरिमाणवयं, धणम्मि - धन्नम्मि खेत्तवत्थुम्मि ।
 रुप-सुवन्ने कुविए, दुपए चउप्पएसं(सुं) च ॥ १७ ॥
 तत्थ धणं चउभेयं, गणिमं धरिमं च मेय-परिछेज्जं ।
 गणिमे दम्मसहस्सा, रोक्कडया मोक्कला दोन्नि ॥ १८ ॥
 गणिमं धरिमं मेजं(ज्जं), परिछेज्जं च चउव्विहं भंडं ।
 (३/१) पत्तेयं होउ महं, दम्मसहस्साणि दुहंपि ॥ १९ ॥
 साली-वीही-कोद्व-गोहुम-मुग्गाणि सव्वधन्नाणं ।
 माणं मूडगसट्ठी, तेला पुण गेहपाउग्गा ॥ २० ॥
 घय-तेल्लघडगचत्ता, नियमो खेत्तस्स तिन्नि घर-हट्ठा ।
 अट्ठ य रुपपलाणं, दोन्नि सया तह सुवन्नस्स ॥ २१ ॥
 कुवियं सहसपमाणं, नियमो दासाण पंच कम्मयरा ।
 वाहणदुग - चउधेणू, छव्वसहा छेलिया दोन्नि ॥ २२ ॥

महिशीणं तुरयाणं, दासेरग-वेसराण य खराणं ।
 गय-गडुर-कुक्कुड-मंकडाइं जी(३/२)वाण नियमो मे ॥ २३ ॥
 पय(इ)-पुत्त-भाइयाणं, सकसपरिग्गहस (सवसपरिग्गहस्स) जा चिंता ।
 सा सव्वा मोक्कलया, जा सकनेय(जा संकमेय?)परिहरियं ॥ २४ ॥
 न करेमि सकाएणं, परिग्गहं भणियमाणाओ अहियं ।
 होज्ज व कहचिंतो ता(?), काहं धम्मव्वए झत्ति ॥ २५ ॥
 जह जह अप्पा(प्पो) लोभो, जह जह अप्पा(प्पो) परिग्गहारंभो ।
 तह तह सुहं पवड्डय(इ), धम्मस्स य जायए सिद्धिं(ल्ली) ॥ २६ ॥
तिरिभरुयच्छपुराउ, चउद्दिसिं जोयणाण सयमेगं ।
 (४/१) दो जोयणाण उहं, अहमेगं गाउयं दुन्नि ॥ २७ ॥
 भोग(गु)वभोगवयंमी, भोयणओ कम्मओ य दुविहंमि ।
 दुविह-तिविहेण मंसं, मज्जं वज्जे सकाएणं ॥ २८ ॥
 पंचुंबरि महु-मक्खण, अन्नाइं फलाइं वसं(यं?)गणाइं च ।
 संसत्तभत्तवज्जं, नायमणंतं च सच्चित्तं ॥ २९ ॥
 दुब्धिप(?)कखमोसहं, धर-णगं च मोत्तुं निसाए नो भुंजे ।
 खाइममसणं सव्वं, विदलं तह गोरसं मीसं ॥ ३० ॥
 चउ विगइं दिणभोगे, तीसं दव्वाइं पंच सच्चित्ता ।
 चउ कणमाणग चोप्पड (४/२) पलमेगं भोयणं भुंजे ॥ ३१ ॥
 पाणं ति करवयतिगं, नीरसरीरकारणं मोत्तुं ।
 उच्छूलट्टिचउक्कं, सचित्तपडिबद्धया चउरो ॥ ३२ ॥
 गणिमफलाणं चत्ता, मेअफलाणं च माणयं एक्कं ।
 दुपउलियाण य दुगं परिविहियं अप्पणा न करे ॥ ३३ ॥
 खज्जरउत्तत्तिय(?), नालिकेरदक्खाइं खाइमपमाणं ।
 पत्तेयं अट्ठ पला, दलसट्ठी पूग पुण वीसा ॥ ३४ ॥
 जलघडएहिं दोहिं, मासे ण्हाणाइ तिन्नि भोगत्थं ।
 अंगोहलीउ तीसं, जलवा(५/१)हडिएहिं दोहिं पि ॥ ३५ ॥
 दुसया मोल्लेण तहा, परियट्ठा पंचदिवसमज्झम्भि ।
 मोत्तूण सीयरक्खण, धोयत्तीं ण्हाणपोत्तिं च ॥ ३६ ॥
 कत्थूरिगा इयाणिं, विलेवणं होउ करिसपरिमाणं ।
 पुष्पाणं सह चउरो, दोय पला कुंकुमस्स तहा ॥ ३७ ॥

दुन्नि सुवन्नसयाइं, रुपपला अट्ट तह य दिणभोगो ।
 मोत्ताईयं सव्वं, दोन्नि सहस्साण वरभोगे ॥ ३८ ॥
 नियएणं काएणं, इय भोगवयं इमं मए गहियं ।
 कज्जे बहु सावज्जे, कम्मादाणाइ वित्ति (५/२) कए ॥ ३९ ॥
 इंगालविक्रयं इट्ठधाय कुंभारलोहयाराण ।
 सुवनार-भाडभुंजाइ-याण वित्तीउ वोसिरिया ॥ ४० ॥
 वणछेयाओ वणविक्रएण तंबोल-पुप्फ-पणिएण ।
 आरामरोयणेण य, जा वित्ती तीय विणिवित्ती ॥ ४१ ॥
 सागडियत्तं न करे, भाडीकम्मं च फोडिकम्मं च ।
 दंताणं लक्खाए, रस-केस-विसाण - वाणिज्जं ॥ ४२ ॥
 जंतपीलण - निल्लंछणाइ, दवदाणं सरविसोसं च ।
 असईपोसं नियमो, वेसाईपोसणाईयं ॥ ४३ ॥
 मणुयाण विक्रयं नो, (६/१)करेमि दस तिरिय वरिसमज्झंमि ।
 लाहत्थं लोहतिल्ले, न विक्रणे भाडयं दुसयं ॥ ४४ ॥
 चउ चुल्लीसंधुक्कणं, दिवसंतो वीस जलघडुव्वहणं ।
 खंडण-पीसण-पयणे, पत्तेयं कलसिया पंच ॥ ४५ ॥
 अवज्झाण-पमायायरिय हिंसादाणे य पावउवएसे ।
 चउहा अणत्थदंडोत्ति, तत्थ नियमा कमेण इमो(मे) ॥ ४६ ॥
 खयरनरिदत्ताई, देसाइवघाय वर्ईरमणाई ।
 अच्चंतमसंबद्धं, पहराउ परं व चिंतेमि (उविंतेमि ?) ॥ ४७ ॥
 मज्जं विसय - कसाया, निद्दा विगहा य अहव आलस्से ।
 (६/२) इयणेगहा पमाओ, तत्थ पुरा नियमियं मज्जं ॥ ४८ ॥
 वद्धावणाय मोत्तुं, वित्तिपयाणेण गीयनट्टाई ।
 भोगत्थं नियमे तह, अणुबद्धकसायकरणं च ॥ ४९ ॥
 अद्धाण गिलाणत्तं, मोत्तु न सुवामि रयणि पहरद्धं ।
 जिणमंदिरभूमीए, आसायणदसगा परिहारे ॥ ५० ॥
 तिरियाभेडण सव्व, जूयदोलाजलाई - कीलाओ ।
 इय बहुविहं पमायं, सपच्चवायं चयामि सया ॥ ५१ ॥

सत्थग्गि-मूसलं-धणु-जन्तगाइ दक्खिन्नअविसए न दए ।
 तह पावुवएसं पि हु, करिसण गो(७/१)णार्इ(इ) - दमणार्इ ॥ ५२ ॥
 सामाइयं कव व्वं(?च कुव्वं ?), दोवारा अध समासमज्झंमि ।
 एगदिणे दस जोयण, परओ वच्चांमि नो सवसा ॥ ५३ ॥
 अट्ठमि चउद्दसीसुं, पज्जोसवणाइ - चाउमासंमि ।
 अन्हाण पोसहो एग-भत्त वावारजयणा य ॥ ५४ ॥
 मट्ठियखणणं खंडण, पीसणय-चीरधुवण-ल्लिपणयं ।
 जूयनिहालण तणरुक्ख - छेयणं वज्जइस्सामो ॥ ५५ ॥
 काले गिहागयाणं, दारुणं सुविहियाण भुंजिस्सं ।
 अस्संपत्तीए पुणो, संभरणं भावणं काहं ॥ ५६ ॥
 धन्ना य पुन्नमंता, तेसिं स(७/२)हलं च जीवियं लोए ।
 सेयंसो इव दाणं, विहीए जे देंति पत्तेसु ॥ ५७ ॥
 नियगेहे निवसंती, तिविहं पूयं जिणिंदचंदाणं ।
 कारुणं धोयत्तिं, सत्थसरीरा करिस्सामि ॥ ५८ ॥
 देवाणग्गिमकूरे, दिन्ने दीणाइयाण दाणंमि ।
 अस्संभरणं मोत्तुं, पइदियहं कप्पए भोत्तुं ॥ ५९ ॥
 सज्झाय सहस्साइत्ति नियमासस्स मज्झयारंमि ।
 कायव्वाइ नियमा, सव्वाणे(?) सत्थदेहप्पा ॥ ६० ॥
 मज्झिमखंडा या(बा)हिं, पावट्ठाणाइ अट्ठदस वज्जे ।
 तह चउविहमाहा(८/१)रं, तिविहं तिविहेण जाजीवं ॥ ६१ ॥
 संभवउउसवसतणु, आ(अ)सामत्थवित्तिच्छेयाइं ।
 मोत्तुमिह सव्वनियमा, जावजीवंपि मे हुंतु ॥ ६२ ॥
 दुच्चित्तिय दुब्भासिय, दुच्चेट्ठिय कलय-हास-वयणेसु ।
 विहिएसु पमाएणं, मह मिच्छादुक्कडे सुद्धी ॥ ६३ ॥
 मोत्तु(तुं) रायभिओगं, गणाभिओगं बलाभिओगं च ।
 देवाभिओग-गुरुनिग्गहं च तह वित्तिकंतारं ॥ ६४ ॥
 अणण(ण्ण)त्थणाभोगा, सहसागाराउ मयहरागारा ।
 सव्वसमाहीपच्चय आगाराओ इमे नियमा ॥ ६५ ॥
 एएसिं नि(८/२)यमाणं, जइ कहवि पमायओ भवे भंगो ।
 तो सज्झायसहस्सं, अंबिलमेगं च पच्छित्तं ॥ ६६ ॥

एकारससु सएसुं, पण्णडीसम्म(म)हिएसु भोमंमि ।
 कत्तियसत्तमीए, सुद्धाए तिहीय सुहकारी ॥ ६७ ॥
 संविगुज्जयगीयत्थ-सुगुरु-सिरिधम्मघोस[सू]रीणं ।
 पयपउमसमीवम्मी, गहिओ धम्मो जिणाभिहिओ ॥ ६८ ॥
 (९/१) एसो सावगधम्मो, राणीसट्ठीए विणयजुत्ताए ।
 सयलकल्लाणदाई, पडिवन्नो मोक्खसोक्खत्थं ॥ ६९ ॥
 सम्मदंसणमूलो, वयखंधो गुणविसालसाहालो ।
 गिहिधम्मकप्परुक्खो, सिवसुहफलओ लहुं होउ ॥ ७० ॥

॥ मङ्गलं महाश्रीः ॥

ટૂંક નોંધ

૧. ત્રણ મૂલ્યવાન પદ્યો

વાચકમુખ્ય શ્રીઉમાસ્વાતિ મહારાજની ય્યાતિ પૂર્વધર તરીકેની તથા સંગ્રહકાર તરીકેની છે. તેમણે રચેલું ‘તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર’ જૈનોના શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર - દરેક સંપ્રદાયમાં સમાનરૂપે માન્યતાપ્રાપ્ત છે. શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણમાં ‘ઉપોમાસ્વાતિ સંગ્રહીતાર:’ (સિ. ૨-૨-૩૯) એમ કહીને જૈન સૈદ્ધાન્તિક વિષયોના અનન્ય સંગ્રહકાર તરીકે તેમની પ્રશસ્તિ કરી છે. આ પ્રશસ્તિ પરંપરાગત પ્રઘોષ / માન્યતા ઉપર જ માત્ર આધારિત હશે એમ માનવા કરતાં, શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય સમક્ષ શ્રીઉમાસ્વાતિ - વાચકના, અત્યારે અનુપલબ્ધ એવા પળ કોઈ ગ્રંથો મોજૂદ હશે, તેમ કલ્પના કરવામાં વિશેષ ઔચિત્ય જણાય છે. જો કે અત્યારે તો આપણી પાસે ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ અને તેની બે સમ્બન્ધકારિકાઓ, ‘પ્રશ્નમરતિ પ્રકરણ’, ‘પૂજાવિધિ પ્રકરણ’ (સંભવત:), આટલી જ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ હમણાં જ એક પુરાણી - સંભવત: ૧૪મા સૈકાની ત્રુટક હસ્તપ્રતિ જોવા મળી. આ પ્રતિ કોઈ સ્વાધ્યાયી મુનિની ટાંચળપોથી જેવી જણાય છે. તેમાં વિવિધ ગ્રંથોના પાઠો નોંધેલા છે. તે નોંધો જોતાં જોતાં નીચે જણાવેલાં બે પદ્યો તે ઉમાસ્વાતિકર્તૃક હોવાના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ સાથે જોવા મળ્યાં. જે તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં ક્યાંય છે નહિ. અને વળી સંસ્કૃતમાં છે. તેથી જ ‘હેમચન્દ્રાચાર્ય સમક્ષ ઉમાસ્વાતિના કોઈ ગ્રંથો મોજૂદ હશે’ તેવી કલ્પના વજૂદવાળી જણાય છે. હસ્તપ્રતિમાંથી જડી આવેલાં બે પદ્યો આ પ્રમાણે છે:

(૧) “ઉત્તં ઉમાસ્વાતિના-

રૂપ્યકદ્ધોલકસ્થેન, વિધિના મધુસર્પિષા ।

નેત્રોન્મીલનં(નકં) કુર્યાત્ , સૂરિઃ સ્વર્ણસિ(શ)લાકયા ॥”

(૨) “ગવ્યહવ્યદધિદુધપૂરિતૈઃ સ્નાપયન્તિ કલશૈરનુત્તમૈઃ ।

યે જિનોક્તવિધિના જિનોત્તમાન્ , સ્વર્વિમાનવિભવો ભવન્તિ તે ॥

ઉમાસ્વાતિવાચકસ્ય ॥”

આ બે પદ્યોમાં પહેલું પદ્ય અંજનશલકા-પ્રાણપ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાને લગતું છે, તેથી ઉમાસ્વાતિ-વાચકે પ્રતિષ્ઠાકલ્પની પળ રચના કરી હશે - તેવું અનુમાન સહેજે કરી શકાય છે. બીજું પદ્ય જિનપૂજાને લગતું છે. આ પ્રતિષ્ઠાપ્રસંગાદિ નૈમિત્તિક અથવા વિશિષ્ટ જિનભક્તિના વર્ણનપ્રસંગમાં નિરૂપાયેલું પદ્ય હોઈ શકે. જો તેમ હોય તો તે પદ્ય પળ પ્રતિષ્ઠાકલ્પમાં જ હોવું જોઈએ. અથવા તો જિનપૂજાને લગતી કોઈ અન્ય કૃતિ પળ તેમણે રચી હોય. તેઓશ્રીની કોઈ કૃતિ મળી આવે તો જ તથ્યાતથ્યનો કદાચ ધ્યાલ આવે. પળ તે અશક્યપ્રાય છે તેવા સંયોગોમાં, તેમના આ બે શ્લોકો મળી આવ્યા તે પળ ઘણા હર્ષની વાત છે.

(૨)

ઉપરોક્ત હસ્તપ્રતમાં આર્ય સમુદ્રાચાર્યની એક ગાથા છે. એ ગાથા પણ અંજનશલાકાવિધિ અંગે જ છે, અને તે પ્રાકૃતભાષામાં છે :-

“આર્યસમુદ્રાચાર્યોઽપ્યાહ-

સદસેણ ધવલવત્થેણ વેઢિયં વાસધૂવપુષ્કેહિં ।

અભિમંતિયં તિવારા, સૂરિણા સૂરિમંતેણ ॥”

આ. શ્રીપાદલિપ્તસૂરિ(સત્તાસમય : સંભવતઃ વિક્રમનો પ્રથમ શતક)એ રચેલ પ્રતિષ્ઠાકલ્પ ‘નિર્વાણકલિકા’ (પ્ર.ઇ. ૧૧૨૬)માં આ ગાથા આ રીતે ઉધ્ધૃત થયેલી જોવા મળે છે :

“તથા ચાગમ:-

સદસનવધવલવત્થેણ, છાઇઁ વાસ - પુષ્ક - ધૂપેણં ।

અહિવાસિજ્ઞ તિન્નિ વારાઓ, સૂરિણો સૂરિમંતેણ ॥”

આ પાઠની તુલનામાં હસ્તપ્રતિમાંથી મળતો-ઉપરવાળો પાઠ વધુ શુદ્ધ છે, તે તો સ્પષ્ટ છે. પરંતુ પાદલિપ્તાચાર્યે પણ જો આ ગાથાને આગમગત ગાથા તરીકે વર્ણવી હોય તો તેમની સમક્ષ સમુદ્રાચાર્યે રચેલી કોઈ આગમ-કૃતિ હશે. અને તેમાં પ્રતિષ્ઠાવિધિનું પણ નિરૂપણ હશે, તેવી અટકલ, હસ્તપ્રતિના ઉલ્લેખના સંદર્ભમાં, કરી શકાય. ‘નંદીસૂત્ર’ના આરંભે વર્ણવાયેલી પટ્ટાવલીમાં આર્યસમુદ્રાચાર્યનું વર્ણન આ રીતે મળે છે :

“તિસમુદ્દયાયકિત્તિં દીવસમુદ્દેસુ ગહિયપેયાલં ।

વંદે અજ્ઞસમુદ્દં અક્ષુભિયસમુદ્ગંભીરં ॥” (‘નંદિસુત્ત’, ૬, ગા.૨૭)

સંભવતઃ આ અને ઉપરોક્ત (આગમિક) પદ્યવાળા સમુદ્રાચાર્ય એક જ હોય તો તે બનવાજોગ છે. સમુદ્રાચાર્યની એક પણ કૃતિ આજે આપણી પાસે છે નહિ, તે સ્થિતિમાં આ ગાથાનું મૂલ્ય ઘણું બધું છે.

૨. સ્થૂર વિશે

સિદ્ધહેમ-અષ્ટમાધ્યાયગત ૧-૨૫૫માં “સ્થૂલે લો રઃ” સૂત્રમાં સ્થૂલતાદર્શક ‘સ્થૂલ’ અને ‘સ્થૂર’ એમ બે શબ્દો જોવા મળે છે. પ્રાકૃતમાં ‘થૂલ,’ ‘થુલ્લ’ અને ‘થોર’ જેવા શબ્દો પા.સ.મ.માં નોંધાયા છે. તે જ રીતે ‘સ્થૂલ’ અને ‘સ્થૂર’ એવા શબ્દો સંસ્કૃત કોશોમાં પણ નોંધાયા છે. જો કે “શબ્દરત્નમહોદધિ”માં ‘સ્થૂર’ શબ્દ ‘બલ્લદ, સાંઢ, મનુષ્ય’ અર્થવાચક હોવાનું જોવા મળે છે.

પરંતુ ‘સ્થૂલ’ અર્થવાળા ‘સ્થૂર’ શબ્દનો સાહિત્યિક વપરાશ લગભગ નહિવત્ છે, અને પ્રાયઃ અત્યાર સુધી પ્રગટ થયેલા સાહિત્ય-ગ્રંથોમાં તેનો પ્રયોગ જોવા મળતો જણાયો નથી. પણ, જૈન ગ્રંથોમાં એકથી વધુ વાર ‘સ્થૂર’નો પ્રયોગ થતો જોવા મળે છે, તે દર્શાવવાનો આ નોંધનો આશય છે. એવાં સ્થાનો આ પ્રમાણે છે :-

૧. “બાદર :- સૂક્ષ્મકિટ્ટીકૃતસમ્પરાયાપેક્ષયા સ્થૂર: સમ્પરાયો યસ્ય સ બાદરસમ્પરાય: ॥” (બાદર એટલે સૂક્ષ્મ - ચૂર્ણીકૃત - કષાયોની સરખામણીમાં સ્થૂર - સ્થૂલ છે કષાય જેને તે બાદરસમ્પરાય (કહેવાય).

(“દ્વિતીય કર્મસ્તવાચ્ય કર્મગ્રન્થ ટીકા” (ર.સં. ૧૪મો શતક)માં પૃ.૭૨ કર્તા: દેવેન્દ્ર-સૂરિ, સં. મુનિ ચતુરવિજય, પ્ર. આત્માનન્દ સભા. ભાવનગર, ઈ. ૧૯૩૪.)

૨. “નિષ્ક્રમણસમયે સંવત્સરં યાવત્ સ્થૂરચામીકરધારાસારૈઃ પ્રાવૃષેણ્ય-ધારાધર ઇવ” ॥ (દીક્ષા સમયે (તીર્થકર) એક વર્ષ-પર્યન્ત સુવર્ણની સ્થૂર-જાડી ધારાઓ (વરસાવવા દ્વારા) વર્ષાકાલના મેઘ-સમા).

(એજન. પૃ.૧૫)

૩. “કેવલં સ્થિર-સ્થૂર-કાલત્રયવર્તિ-વસ્ત્વભ્યુપગમપરવ્યવહારનયમતમાશ્રિત્યાઽઽવલિકાદિકાલઃ પ્રસ્પ્યતે ॥” (માત્ર સ્થિર, સ્થૂર - જાડા, ત્રિકાલે વર્તતા પદાર્થોનો સ્વીકાર કરનારા વ્યવહારનયના મતથી આવલિકા વગેરે કાલભેદોની પ્રસ્તુતિ કરાય છે).

(‘જીવસમાસ પ્રકરણ’ની મલધારિ હેમચન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ

(વિ.સં. ૧૧૬૫)માં; પ્ર. જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશન સમિતિ, હંભાત,

સં. શીલચન્દ્રવિજય, ઈ. ૧૯૯૪, પૃ.૮૩).

-શીલચન્દ્રવિજય

૩. અસદ્દલ

હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં નોંધ્યું છે કે અપભ્રંશમાં **અસદ્દલ** શબ્દ ‘અસાધારણ’ એવા અર્થમાં વપરાય છે (સિંહે. ૮.૪૨૨.૮). ઉદાહરણ લેખે એવા અર્થનો દોહો આપ્યો છે કે ‘ક્યાં ચંદ્ર અને ક્યાં સાગર ? ક્યાં મોર અને ક્યાં મેઘ ? સજ્જનો વચ્ચે, તેઓ એકબીજાથી ઘણા દૂર રહેલા હોય તો પણ અસાધારણ (**અસદ્દલ**) સ્નેહ હોય છે.’ **અસદ્દલ** શબ્દનો બીજો કોઈ પ્રયોગ કોશોમાં નોંધાયો નથી.

નવમી શતાબ્દીમાં અપભ્રંશ મહાકવિ સ્વયંભૂના છંદોગ્રંથ ‘સ્વયંભૂછંદ’માં અપભ્રંશ મહાકાવ્યોના સ્વરૂપની વાત કરતાં કહ્યું છે કે કેટલીક વાર સંધિના આરંભે છઠ્ઠાણિયા છંદમાં પદ આવે છે. આ છઠ્ઠાણિયા આંતરસમા ચતુષ્પદીના પ્રકારની હોય છે, જેનું માપ ૧૨+૯, ૧૨+૯ માત્રાનું છે. તેના ઉદાહરણ તરીકે આપેલા પદનો સંપાદક હ. દા. વેલણકરે આપેલો પાઠ અને સંસ્કૃત છાયા નીચે પ્રમાણે છે :

લગ્મ હ(અ)ણેઅ અસદ્દલુ, તુહ ચલણેહિં પણડ ।

જિમ જાણહિં તિમ પાલહિં, કિંકર અપ્પણડ ॥

ઘાયા :

લગ્ના: અનેકે અશ્રદ્ધાલવ:, તવ ચરણયો: પ્રણતા: ।

યથા જાનાસિ તથા પાલય, કિંકરમ્ આત્મનૈવ ॥

મારી દૃષ્ટિએ આ ઉદાહરણપદ્યનો પાઠ થોડોક ભ્રષ્ટ છે, અને અર્થ પણ જુદો છે. શુદ્ધ પાઠ અને અર્થ નીચે પ્રમાણે હોવાનું જણાય છે.

લગ્નઅ-ળેહ-અસદ્ગુ, તુહ ચલણેહિં પળઉ ।

જિવં જાણહિ તિવં પાલહિ, કિંકરુ અપ્પળઉ ॥

‘આ તારા કિંકરનું, અસાધારણ સ્નેહ (ભક્તિભાવ) લાગ્યો હોઈને તારા ચરણે વંદન કરી રહ્યો છે તેનું, તું જેમ જાણે તેમ પાલન કરજે.’

અહીં **અસદ્ગુ** શબ્દનો અર્થ હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યો છે તેમ ‘અસાધારણ’ છે, ‘અશ્રદ્ધાલુ’ નહીં.

અસદ્ગુ આ અર્થને આધારે આપણે **અ+સદ્+લ** એ રીતે વિશ્લેષણ કરી શકીએ. આમાં અને ત્રિષેધવાચક તરીકે અને **લ** ને સ્વાર્થિક પ્રત્યય તરીકે લઈ શકીએ. પણ **સદ્** કે **સદ્ગુ**નો ‘સાધારણ’ એવા અર્થમાં થયેલો કોઈ પ્રયોગ નોંધાયો નથી, એ કારણે **અસદ્ગુની** વ્યુત્પત્તિ અસ્પષ્ટ છે.

વર્ધમાનસૂરિકૃત ‘ધર્મરત્નકરંડક’ (ઈ.સ. ૧૧૧૬)માં (પૃ. ૩૬૯ ઉપરના અપભ્રંશ પદ્ય૯૮ પંક્તિ ૨) **અસદ્ગુ**નો પ્રયોગ મળે છે :

ધત્રઝ પઝ વિ ન દેઝ અસદ્ગુ સંભવઝ ।

‘ભાગ્યશાળી પુરુષ એક પગલું પણ ન ભરે તોયે તેને અસાધારણ (લાભ) થવાનું બને છે.’

૪. કડિતલા

‘દેશીનામમાલા’ (૨૧,૧૧)માં **કડતલા** શબ્દ ‘એકબાજુ ધારવાળું, વાંકું, લોઢાનું આયુધ’ એવા અર્થમાં આપેલ છે.

હરિષેણકૃત સંસ્કૃત ‘બૃહત્કથાકોશ’ (ઈ.સ. ૧૩૧-૧૩૨)માં યુદ્ધ માટે કૂચ કરતી સેનાના વર્ણનમાં પહેલી ટુકડી બાણાવલીની, બીજી ટુકડી ઢાલ અને હાથમાં **કડિતલ** ધારણ કરનાર (**કડિતલકરા:**)ની, ત્રીજી ટુકડી કુન્તધારીઓની એ પ્રમાણે પાયદળનું વર્ણન છે. (૫૬.૨૧૭-૨૧૯). સંપાદક આ.ને. ઉપાધ્યેએ તેનો સંબંધ સં. **કટિત્ર**, પ્રા. **કડિલ** સાથે હોવાનું માનીને તેનો અર્થ ‘કમરપટ્ટા સાથે સંબંધ કરાવતું કોઈ આયુધ કે કવચ’ એવો કર્યો છે. **કડિતલા** તેમના ધ્યાનમાં નથી આવ્યો.

ભોજકૃત સંસ્કૃત ‘શૃંગારમંજરીકથા’ (ઈ.સ. ૧૦૩૦ લગભગ)ની આઠમી કથામાં રત્નદત્ત ઝુખો ઝુખો ચોસઠ પુરુષોની **કડિતલા** જાણે છે એવો નિર્દેશ છે (**પુરુષાણાં કડિતલાં જાનામિ**, પૃ. ૬૩). સંપાદિકા કલ્પલતા મુનશીએ ‘ઝુખાં ઝુખાં ચોસઠ પુરુષોનો કડિતલાથી વધ કરી

શકું છું' એમ અર્થ બેસાર્યો છે, અને નોંધમાં 'દેશીનામમાલા' તથા 'બૃહત્કથાકોશ'નો હવાલો આપ્યો છે. (પૃ.૧૧).

વીરકૃત અપભ્રંશ 'જંબૂસામિચરિડ'માં (इ.स. १०२०) सेनानी कूचना वर्णनમાં કહ્યું છે કે ક્યાંક પદાતિઓની ટુકડીઓ હાથમાં કુંત, અસિ અને **કડિસલ** ધરીને ધસમસતી, ખેલતી જઈ રહી છે (**કુંતાસિ-કડિસલ કર-તકડં, ધંત-ખેલંત-પાડક-ધડ-સંકડં** ॥ ૧, ૧૫, ૫). અહીં પાઠાંતરો **કડિસલ** અને **ધડ** છે તે સમુચિત હોઈને પસંદ કરવાને બદલે સંપાદક વિમલપ્રકાશ જૈને **કડિસલ** અને **ધડ** એ ઉતરતા પાઠ પસંદ કર્યા છે, અને **કડિસલ**નો અર્થ 'કટિશૂલ' અટકલથી કર્યો છે.

૫. ચક્કોડા

દેના. ૩-૨માં **ચક્કોડા** શબ્દ 'અગ્નિભેદ, અગ્નિનો એક પ્રકાર' એવા અર્થ સાથે આપ્યો છે. ઉદાહરણગાથામાં **વિરહચક્કોડા** એવો પ્રયોગ 'વિરહાગ્નિ'ના અર્થમાં કર્યો છે. પ્રાકૃત કોશોમાં આ શબ્દનો સાહિત્યમાંથી બીજો કોઈ પ્રયોગ નોંધ્યો નથી. ભોજકૃત 'શૃંગારપ્રકાશ'માં ઉદ્ભૂત એક અપભ્રંશ દૃષ્ટાંતમાં તેનો પ્રયોગ મળે છે. ભ્રષ્ટ રૂપમાં આપેલ તે દોહો શુદ્ધ રૂપે નીચે પ્રમાણે છે (કુલકર્ણીકૃત **Prakrit Verses in Sanskrit Works on Poetics**, ગ્રંથ ૧, પરશિષ્ટ ૧, પૃ. ૧૩, ક્રમાંક ૨૫).

જં દ્રહિ વાવિહિ કૂવિ સરિ, પલ્લલિ તલ્લિ તલાઈ ।

ચંદહ કય ચક્કોડિઆ, કેળ હઆસેં માઈ ॥

'હે સખી, ક્યા દુરાત્મા એ ધરામાં, વાવમાં, કૂવામાં, સરોવરમાં, ખાબોચિયામાં, તલાવડીમાં, તલાવમાં ચંદ્રરૂપી તાપણાં સળગાવ્યાં છે ?'

૬. સેલિ

૧. 'ઉત્તરાધ્યયન-સૂત્ર'ના ૨૭મા અધ્યયનમાં અવિનીત, કુશિષ્યને માટે ગલિયા કે તોફાની બહદનું ઉપમાન યોજ્યું છે, અને ગલિયા બહદના વર્તનનો વાસ્તવિક ચિતાર આપ્યો છે. સાતમા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે દુષ્ટ બહદ (એને માટે અહીં **છિન્નાલ** શબ્દ વાપર્યો છે, જે અન્યથા 'લંપટ પુરુષ', 'જાર'ના અર્થમાં વપરાયેલો છે) **સિલિ**ને તોડી નાખે છે, એ દુર્દાન્ત હોઈને ધૂંસરી પળ ભાંગી નાખે છે, અને સીસકારતાં ગાડું મૂકીને ભાગી જાય છે. અહીં **સિલિ**નો અર્થ ટીકાકારે 'રજુ, દોરડું' કર્યો છે. એટલે કે આ સંદર્ભમાં 'જોતરું'. **સિલિ**ને બદલે **સેલિ** એવું પણ પાઠાંતર છે.

૨. 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ'માં અને 'બૃહદ્ગુજરાતી કોશ'માં **શેલો, સેલો, શેલાયું** (આ બૃગુકો.માં નથી આપ્યો) એ શબ્દો 'દોહતી વેળા ગાયભેંસ પાછલો પગ ન ઉલાંલે તે માટે પાછલા પગે ઢીંચણ પાસે બંધાતું દોરડું' એવા અર્થમાં નોંધ્યા છે.

તે ઉપરાંત **શેલી, સેલી** એ શબ્દો (૧) 'કબીરપંથી સાધુ તથા ફકીરો (જોકો.) કે

અલેકિયા (ગિરનારી) બાવા ડોકમાં પહેરે છે તે કાઠો દોરો કે તેની આંટી', તથા (૨) 'ચકમકથી દેવતા પાડવાની દોરી' એવા અર્થમાં આપેલા છે.

હિંદી **સેલી**નો અર્થ પણ ઉપર (૧) પ્રમાણે છે. કોશમાં એવી દોરી ગઠામાં પહેરાતી કે માથા પર લપેટાતી હોવાનું જણાવ્યું છે.

ઉપર્યુક્ત ગુજરાતી-હિંદી શબ્દોના મૂળમાં પ્રાકૃત **સેલ્લિ** છે. **સેલ્લિ**ના મૂળ તરીકે કોઈ સંસ્કૃત શબ્દ હોય એવું લાગતું નથી.

શેલાયું નો સંબંધ પણ **સેલ્લિ** સાથે હોવાનું देखીતું છે, પણ તેમાં કયો પ્રત્યય છે તે અસ્પષ્ટ છે.

૭. નંદ

ગુજરાતીમાં **નંદ** એટલે 'વાણિયો', **નંદકઠા** એટલે 'વાણિયાવિદ્યા'. એની ચર્ચા કરતાં મેં 'ફા.ગુ.સ. ત્રૈમાસિક' માં (જાન્યુ-માર્ચ, ૧૯૮૯, પૃ.૫૪) ભીમકૃત 'સદયવત્સવીરપ્રબંધ' (ઇ.સ. ૧૪૦૦ આસપાસ)માંથી એક પ્રયોગ નોંધ્યો હતો. નીચે બીજો એક પ્રયોગ, પંદરમી શતાબ્દીનો, અને સંસ્કૃત ભાષાનો, નોંધું છું. લોકભાષાના પ્રયોગને આધારે એ થયો હોવાનો સંભવ ધરાવે. અમાત્ય પેથડના ચરિત્રને લગતી રત્નમંડનગણિની રચના 'સુકૃતસાગર'માં નીચેનું પદ ઉદ્ધૃત થયું છે (પ્રદ્યુમ્નવિજયગણિ કૃત) ગુજરાતી અનુવાદ, ૧૯૮૦, પૃ. ૧૦, મૂળ પદ પૃ. ૨૦૭ ઉપર):

દેશાધીશો ગ્રામમેકં દદાતિ, ગ્રામાધીશઃ ક્ષેત્રમેકં દદાતિ ।

ક્ષેત્રાધીશઃ પ્રસ્થમેકં પ્રદત્તે, નન્દસ્તુષ્ટો હસ્ત-તાર્લી દદાતિ ॥

'દેશાધિપતિ પ્રસન્ન થાય તો ગામ આપે; ગ્રામાધિપતિ પ્રસન્ન થાય તો એક ખેતર આપે; ક્ષેત્રાધિપતિ પ્રસન્ન થાય તો પાલી અનાજ આપ; નંદ (વાણિયો) પ્રસન્ન થાય તો તાર્લી આપે'. આ જ પદ 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'ની એક હસ્તપ્રતમાં મળે છે. તેમાં ઉત્તરાર્ધ નીચે પ્રમાણે છે :

ક્ષેત્રાધીશઃ શિશ્વિકાઃ સંપ્રદત્તે, સાર્વસ્તુષ્ટઃ સંપદં સ્વાં દદાતિ ॥

(પૃ. ૩૭, પદ ૫૬)

'ક્ષેત્રાધિપતિ પ્રસન્ન થાય તો શીંગો આપે. સર્વજ્ઞ પ્રસન્ન થાય તો પોતાની સંપત્તિ (એટલે કે મોક્ષ) આપે.' **સાર્વ** શબ્દ તીર્થંકરવાચક શબ્દ તરીકે 'અભિધાનચિન્તામણિ'માં આવ્યો છે (પદ ૨૫). અન્યત્ર તેનો પ્રયોગ મારા ધ્યાનમાં નથી આવ્યો. એ દૃષ્ટિ એ પ્રતિ. વાઠો પાઠ નોંધપાત્ર છે.

મૂળ પદ રત્નમંડનગણિ વાલું કે પ્રતિ. વાલું તેનો નિર્ણય કઈ રીતે કરવો ? 'સુકૃતસાગર' વાલું મૂળ સામાન્ય સુભાષિત હોય અને તીર્થંકરનો મહિમા દર્શાવવા તેમાં પરિવર્તન કરાવ્યું હોય એવી સંભાવના વિચારણીય છે.

પૂર્વપ્રચલિત કોઈક સુભાષિત કે પદ પ્રસંગ ફેરે કે સંદર્ભફેરે થોડોક ફેરફાર કરીને

કોઈક ઉત્તરકાલીન પ્રસંગ કે સંદર્ભમાં વાપરવાની પરંપરા હતી. આનું બીજું એક ઉદાહરણ અહીં ટાંકું છું.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’ના ભોજ-ભીમ-પ્રબંધમાં આપેલ શીતા-પંડિતા - પ્રબંધમાં ભોજ અને શીતાના પદ્યપૂર્તિ કે સમસ્યાપૂર્તિના વિનોદના જે પ્રસંગો આપ્યા છે, તેમાં ભોજે જેનો પૂર્વાર્ધ કહ્યો અને શીતાએ ચતુરાઈ ભર્યો ઉત્તરાર્ધ કહ્યો તે પદ્ય નીચે પ્રમાણે છે :

સુરતાય નમઃ તસ્મૈ, જગદાનંદદાયિને ।

આનુષંગિ ફલં યત્ર, ભોજરાજ ભવાદૃશઃ ॥ (પૃ. ૪૩, પદ્ય ૧૦૮)

‘પ્રબંધકોશ’ના વસ્તુપાલ પ્રબંધમાં મલ્લવાદીસૂરિ અને વસ્તુપાલનો જે પ્રસંગ આપ્યો છે તેમાં સૂરિને નીચે આપેલ શ્લોકનો માત્ર પૂર્વાર્ધ બોલતા સાંભળી, તેમના પ્રત્યે વસ્તુપાલને થયેલ વિરક્તભાવનું નિવારણ સૂરિએ એ પદ્યના ઉત્તરાર્ધથી કર્યાનો વૃત્તાંત આપ્યો છે.

અસ્મિન્નસારે સંસારે, સારં સારંગલોચના ।

યત્ કુક્ષિ-પ્રભવા એતે વસ્તુપાલ ભવાદૃશઃ ।

આ શ્લોકમાં સ્પષ્ટપણે ઉપર્યુક્ત ભોજ - સીતાની ઉક્તિ-પ્રયુક્તિનો પડઘો છે.

૮ યુગંધરી

પ્રતિધાનના રાજવી સાતવાહન-હાલનું વ્યક્તિત્વ એટલું પ્રતિભાશાળી અને બહુમુખી હતું કે વિક્રમાદિત્યની જેમ, ભારતની પંદર સો વરસથી પણ વધુ લાંબી પરંપરામાં તે પુરાણકથાનું પાત્ર બની ગયો. અનેક કાવ્યો, કથાઓ, દંતકથાઓ તેને નામે સતત રચાતી રહી છે. જૈનોના પ્રબંધસાહિત્યમાં પણ વિવિધરૂપે સાતવાહન - પ્રબંધ મળે છે. રાજશેખરસૂરિના ‘પ્રબંધકોશ’ના (ઈ.સ. ૧૨૪૯) ‘સાતવાહનપ્રબંધ’માં અનેક રસિક દંતકથાઓ આપી છે. તેમાં એક કથા આ પ્રમાણે છે : વાણિયાને લાકડાનો ભારો હંમેશાં વેચી જતો કઠિયારો એક દિવસ ન દેખાતાં વાણિયાએ તેની બહેનને તે ન આવ્યાનું કારણ પૂછ્યું. બહેને કહ્યું, ‘મારો ભાઈ તો અત્યારે દેવોની સંગતમાં છે.’ વાણિયાએ પૂછ્યું, ‘એટલે ?’ બહેને કહ્યું, ‘કાંડે મીંઢલ બંધાય તે પછીના વિવાહના ચાર દિવસ વરને પોંતે દેવ જેવો વૈભવ માણતો હોય એવું લાગે છે, કેમ કે અનેક ઉત્સવોમાં તે મહાલતો હોય છે.’ આવું સાંભળીને રાજાને થયું, ‘મારે આવો દેવોનો વૈભવ શું કામ ન ભોગવવો ? હું ચાર ચાર દિવસે વિવાહોત્સવ કરીશ’. તે તો પ્રજાજનોમાં જે જે રૂપાળી તરુણ કન્યાને જોતો કે તેના વિશે સાંભળતો તેને તેને પરણીને ઉત્સવો માણવા લાગ્યો. આવું કેટલોક સમય ચાલ્યું, એટલે લોકોને થયું, ‘આપણો વંશ કેમ રહેશે ? બધી કન્યાઓને રાજા પરણી જાય છે’. એ પ્રમાણે લોકો દુઃખી થઈ રહ્યા હતા, ત્યારે વિવાહવાટિકા નામના ગામમાં રહેતા એક બ્રાહ્મણે પીઠજાદેવીની આરાધના કરીને વિનંતી કરી, ‘હે ભગવતી, અમારા પુત્રોનો વિવાહ કઈ રીતે કરવો ?’ દેવીએ કહ્યું, ‘હે બ્રાહ્મણ, હું કન્યારૂપે તારા ઘરે અવતરીશ. રાજા જ્યારે મારી માગણી કરે ત્યારે મને તેને દેવી. બાકીનું હું સંભાળી લઈશ.’ એ પ્રમાણે થતાં,

રાજાએ જ્યારે જાણ્યું કે એ બ્રાહ્મણને ત્યાં રૂપાલી કન્યા છે, ત્યારે તેણે તેની માગણી કરી. બ્રાહ્મણે કહ્યું, ‘મહારાજ, આપનું માગું હું સ્વીકારું છું. પણ આપે જાતે મારે ત્યાં પધારીને મારી પુત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવું’. રાજાએ માન્યું. જ્યોતિષીએ આપેલા મુહૂર્તને દિવસે વિવાહ માટે તે રવાના થયો, ને એ ગામે સસરાના ઘરે પહોંચ્યો. કુળાચાર પ્રમાણે વરકન્યાની વચ્ચે અંતરપટ દેવાયો. બંનેનો યોગ ‘યુગંધરીલાજા’થી થયો. લગ્નનું મુહૂર્ત થતાં જ્યારે અંતરપટ યોગેડાયો અને હસ્તમેળાપ થાય તે પહેલાં, જેવાં વરકન્યા એકબીજાને માથે લાજાના ઢાળા નાખવા લાગ્યાં, ત્યાં તો રાજાએ કન્યાને રૌદ્ર રાક્ષસીના રૂપમાં ધ્રુવી ! અને પેલા લાજા કઠોર કાંકરા જેવા બની રાજાને માથે પટોપટ ટકરાવા લાગ્યા. કાંઈક ભારે વિકૃતિ યોગે થયાનું માની ભયભીત બનેલો રાજા ભાગ્યો. પેલી પથરાનો વરસાદ વરસાવતી પાછળ પડી. રાજા નાસતો નાસતો પોતાની જન્મભૂમિ નાગહદ પહોંચ્યો, અને ત્યાં જ મૃત્યુ પામ્યો. અત્યારે પણ એ સ્થાને ગામના દરવાજાની બહાર પીઠજાદેવીનું દેવલ છે.

આમાં લગ્નવિધિના ભાગ તરીકે વરકન્યાનો યોગ ‘યુગંધરીલાજા’થી થવાનો અને અંતરપટ યોગેડયા પછી પરસ્પરના મસ્તક પર લાજા નાખવાનો નિર્દેશ છે. આવો વિધિ ગુજરાતમાં કોઈ જ્ઞાતિના વિવાહવિધિમાં હાલ પ્રચલિત છે કે કેમ તેની મને જાણ નથી. હા, ‘લાજાહોમ’ કરવામાં આવે છે. ‘લાજા’ એટલે તો શેકેલા જવ વગેરે ધાન્યના ઢાળા. ‘યુગંધરીલાજા’ ઉપરની નોંધમાં (સાંડેસરા અને ઠાકરના પ્રબંધગત વિશિષ્ટ શબ્દોના કોશમાં, પૃ. ૮૬) યુગંધરી કયું અનાજ એ સ્પષ્ટ ન હોવાનું જણાવી હિંદી **જોન્દરી** શબ્દ સરખામણી માટે આપેલ છે. હિન્દીની બોલીઓમાં **જુંધરી**, **જુઆરિ**, **જ્વાર** એવાં રૂપ પણ મળે છે. આ ધાન્ય તે આપણી જાણીતી **જુવાર** (કે સૌરાષ્ટ્રની વગેરે બોલીઓમાં **જાર** - જેમ કે - **જારબાજરી**) જ છે. હેમચંદ્રાચાર્યે ‘દેશીનામમાલા’માં (૩, ૫૦) **જોણલિયા** અને **જોવારિ** આપેલા જ છે. પાસમ. વગેરે કોશોએ પણ તેને આધારે એ શબ્દો નોંધ્યા છે. **યુગંધરી** એ હિંદી **જુંધરી** ઉપરથી ઘડી કાઢેલો સંસ્કૃત શબ્દ છે. જૈન લેખકોએ આ રીતે સંકેતો પ્રાદેશિક કે પ્રાકૃત શબ્દોનું માનમાન્યું સંસ્કૃત રૂપ ઘડી કાઢેલ છે (લાપશી - લપનશ્રી, પડસૂંદી - પદશુદ્ધિ, ડોકરો - ડોલત્કર, દોહરો (દોહડો) - દુગ્ધઘટક વગેરે). પ્રાકૃત **જોવલિયા** ઉપરથી **જોંધલિયા** અને પછી **જુંધરી** એ પ્રમાણે વિકાસ થયો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ‘અભિધાતચિન્તામણિ’ કોશમાં **જુવારના** અર્થમાં **યવનાલ**, **યોનલ**, **જોન્નાલ**, **જૂર્ણાહ્ય**, **દેવધાન્ય** અને **વીજપુષ્પિકા** એવા છ સંસ્કૃત શબ્દ આપ્યા છે. મોનિઅર-વિલિઅમ્સના સંસ્કૃત કોશમાં પણ સંસ્કૃત કોશોને આધારે તે આપેલ છે. ત્યાં **યવનાલ** સુશ્રુતમાં મળતો હોવાનું નોંધ્યું છે. **યવનાલ** ઉપરથી **યોનલ**, **જોન્નાલ**, **જૂર્ણા** વગેરે બન્યા જણાય છે.

૧. ઘડંલી, ગૂહલી

જૈન પરંપરામાં પૂજા, મુનિમહારાજનો સ્વાગતસત્કાર વગેરે ધાર્મિક ઉત્સવના પ્રસંગે,

પ્રતિમાની આગળના ભાગમાં કે અન્યત્ર યોગ્ય સ્થાને, બાજોટ ઉપર ઘડં કે સાથે બીજા અનાજના ઢાળા વડે, સ્વસ્તિક વગેરેની આકૃતિ કરવામાં આવે છે અને ઉપર પુષ્પો મૂકવામાં આવે છે. વિધિના એક ભાગરૂપે આ હોય છે. આ પ્રકારની આકૃતિ બનાવવાને ‘ઘડંલી પૂરવી’ કહે છે, અને તે પ્રસંગે ઘડંલીનાં ગીત પણ ગવાય છે. વીરવિજયની રચેલી ઘણી ‘ઘડંલીઓ’(એટલે કે ઘડંલીનાં ગીતો) નોંધાઈ છે, અને ઘડંલીસંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયેલ છે.

‘પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ’માં (ચૌદમી શતાબ્દી આસપાસ) ગૂહલીનો પ્રયોગ થયો છે :

‘યત્ર ચ ગૂહલી પુષ્પ-પ્રકરશ્ચોપરિ ત્વયા તત્ર ખનિતવ્યમ્’ (પૃ. ૯૮).

‘જે સ્થળે ઘડંલી અને તેના પર પુષ્પનો ઢગ હોય ત્યાં તારે ખોદવું’.

‘પ્રબંધકોશ’માં (ઈ.સ. ૧૩૪૯) પણ તે વપરાયો છે :

‘ગૂહલી કૃષ્ણા ન મંગલાય.’ (પૃ. ૧૨૪).

‘કાઠી ઘડંલી મંગલકારક નથી હોતી.’

ભોગીલાલ સાંડેસરા અને ઠાકરે જૈન પ્રબંધોમાંથી તારવેલા મહત્ત્વના શબ્દપ્રયોગોની ‘લેક્સિકોગ્રેફિકલ સ્ટડિઝ ઇન જૈન સંસ્કૃત’ એવે નામે જે સવિવરણ શબ્દસૂચિ પ્રકાશિત કરી છે (૧૯૬૨) તેમાં ઉપર્યુક્ત બંને સંદર્ભો આપ્યા છે, સામાન્ય રીતે દેરાસરમાં મુખમંડપમાં ઘોંય પર રાતા કે પીઠા પથ્થરથી કરાતી, ઘડંલી ને અનુરૂપ સ્વસ્તિકની ભાતને બદલે કાઠા પથ્થરથી કરાતી ભાત અમંગલકારક મનાતી હોવાનો પ્રભાશંકર સોમપુરાનો ખુલાસો ટાંક્યો છે અને ચાલુ પ્રથાનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે (પૃ. ૫૮-૫૯, ૧૨૯).

આમ્રદેવસૂરિકૃત ‘આખ્યાનક-મણિ-કોશ-વૃત્તિ’માં (ઈ.સ. ૧૧૩૩)માં ગોહલી એવું રૂપ મળે છે :

‘પભાય-સમયમ્મિ ગોહલી-પુલ્લં, કુસુમેહિ સીહ-વારં પડિદિયહં પૂયએ સો ડ.’, (પૃ. ૧૧૬, ગા. ૬૯)

‘તે દરરોજ સવારને સમયે (રાજપ્રાસાદના) સિંહદ્વારને ત્યાં આગળ ઘડંલી રચીને પુષ્પો સહિત પૂજવા લાગ્યો’.

અંતે આપેલી દેશ્ય શબ્દોની સૂચિમાં ગોહલીનો અર્થ ગોધૂમાલી એ પ્રમાણે આપ્યો છે. સં.ગોધૂમ, પ્રા.ગોહૂમ, તે ઉપરથી ગોહું, ઘોડું, ઘડં એ પ્રમાણે વિકાસ થયેલ છે. ઉત્તરાંશને આલી સાથે કદાચ સાંકળી શકાય, પણ તો આ હ્રસ્વ બન્યો છે, તેનો ખુલાસો આપવાનો રહે.

ગુજ. ઘડંલો ‘ઘડંના રંગનો વાછડો’, ઘડંલી ‘તેવી વાછડી’, ઘડંલો ‘ઘડંનો ધીચડો’ વગેરે પણ ઘડં પરથી સાધિત થયેલા છે.

આમ ઘડંલી પૂરવાની પ્રથા બારમી શતાબ્દી જેટલી તો જૂની છે જ. જૈન પરંપરા સિવાય અન્ય પરંપરામાં એ પ્રથા છે કે કેમ તે તપાસવું રહે છે. ગુજરાતી કોશોમાં આ અર્થમાં શબ્દ નોંધાયો નથી.

૧૦. તલ્લોવિલિ

इ.स. ११८५માં सोमप्रभाचार्यે રચેલા 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં નીચેનો દોહો આવે છે (પૃ. ૮૬):

पिय हउं थक्किय सयलु दिणु, तुह विरहग्गि-किलंत ।
थोडइ जलि जिम मच्छलिय, तल्लोविलि करंत ॥

‘હે પ્રિય, તારા વિરહાગ્નિથી શ્રાન્ત-ભગ્ન બનેલી હું સ્વત્પ જઠમાં માછલીની જેમ આખો દિવસ તરફડતી રહું છું.’

તલ્લોવિલિ કરંત એટલે ‘તરફડાટ કરતી’. આ સાથે ગુજરાતી શબ્દ **તાલાવેલી** તરત જ યાદ આવશે. આલ્સડોર્ફે કરેલા ‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’ના અપભ્રંશ ભાષાના ટૂંકાં કે છૂટક પદોના સંપાદનમાં આની નોંધ લીધી છે. પળ અર્થ થોડોક બદલાયો છે. **તાલાવેલી** એટલે ‘તીવ્ર અધીરાઈ, માનસિક ચટપટી’. શબ્દકોશમાં **ધાલાવેલી** એવું રૂપ પણ નોંધાયું છે.

તલ્લોવિલિનો પાસમ.માં બીજો કોઈ પ્રયોગ નથી નોંધાયો. ‘દેશી શબ્દકોશ’માં **તલ્લવેલ**, **તલ્લુવેલ**, **તલ્લૂવિલિ**, **તલોવિલિ** અને **તલ્લોવેલિ** એવાં શબ્દરૂપો ‘તરફડાટ, વ્યાકુલતાથી વારંવાર આમતેમ પડેલાં બદલાવાં’ એવા અર્થમાં આપ્યાં છે. પણ સંદર્ભો ટાંક્યા નથી. ઇ.સ. ૧૦૨૦માં રચાયેલ વીરકવિના અપભ્રંશ કાવ્ય ‘જંબૂસામિચરિત’માં વર્ષાવર્ણનમાં **તલ્લૂવેલિ** વપરાયો છે.

‘गिरिकुहरेसु थक्कु वणयर-गणु, तल्लूवेलि करइ पीडिय-तणु’

‘પહાડની કંદરાઓ - ગુફાઓમાં શરીરે પીડા પામેલા જંગલી પશુઓ તરફડે છે.’

इ.स. १०५२માં રચાયેલા જિનેશ્વરસૂરિના પ્રાકૃત ‘કથાકોષપ્રકરણ’ની એક કથામાં નાયક સાગરદત્ત સુભદ્રાને જોઈને તેના વિરહમાં

‘पुलिण-पडिओ इव मच्छओ तिल्लोवेल्लिं कुणंतो’

એટલે કે ‘કાંટે ફેંકાઈ પડેલા માછલાની જેમ તરફડતો’ વર્ણવાયો છે. (પૃ. ૧૫, પંક્તિ ૩૦). અહીં **તલ્લવિલિયં** એવું પાઠાંતર છે. આપ્રદેવસૂરિકૃત ‘આખ્યાનક-મણિ-કોશ - વૃત્તિ’ (ઇ.સ. ૧૧૩૩)માં પણ આ શબ્દપ્રયોગ મળે છે : ‘**સુતો તત્થ નિરિક્ખઇ સેટ્ઠી અંતેરીણમેગયરિ, ઉટ્ઠંતિં નિસિયંતિં તલ્લુવેલિં કરેમાણિં** (પૃ. ૧૧૦) ‘સૂતેલા શેઠે ત્યાં એક રાણીને ઘડી ઘડી ઊઠતી, બેઠી થતી ને એમ અધીરાઈથી ચટપટતી દીઠી.’

તલ્લવેલિ ક્રિયાવાચક સ્ત્રીલિંગ નામ છે.

તલ્લુવેલ મૂળ ધાતુ હોય તો **ઉવ્વેલ** એટલે ‘ઊછળવું’ એટલો અંશ જુદો પાડતાં બાકી રહેતા **તલ્લનો** અર્થ આ સંદર્ભમાં સ્પષ્ટ નથી. **તલ્લ** એટલે ‘શય્યા’, ‘નાનું તળાવ’ (હિંદી **તાલ**) અહીં બંધ બેસે કે કેમ તે કહી શકાતું નથી.

૧૧. પ્રાકૃત રૂપ 'છોલેલું'

હાલકવિની 'ગાથાસત્તશતી'ની ૧૧૧મી ગાથાનો એવો અર્થ છે કે આજે કેટલાય દિવસથી, રૂપયૌવનથી છકેલી શિકારીની વહુ, ધનુષ્યના છોલ શેરીઓમાં વીંચેરીને પોતાના સૌભાગ્યની પ્રસિદ્ધિ કરી રહી છે. તાત્પર્ય એવું છે કે એ રૂપાળી સાથેના ભોગ-વિલાસથી નિર્બળ બનેલો તેનો પતિ હવે ભારે ધનુષ્ય વાપરી શકતો ન હોવાથી તે તેની કાઠી છોલીને હલકી કર્યા કરે છે.

એવા જ ભાવાર્થવાળી ૧૨૦મી ગાથામાં કહ્યું છે કે 'જુઓ તો, આ શિકારીના વહુ ધરના આંગણામાં વંટોળિયાને જોરે ધનુષ્યનો છોલ વરસાવી રહી છે - જાણે કે પોતાના સૌભાગ્યનો ધ્વજ ફરફરાવતી ન હોય ?'

આ બંને ગાથાઓ 'વજ્રાલમ્બ'માં સંગૃહીત કરેલી છે (વ્યાધ-વ્રજ્યા, ૨.૪, ક્રમાંક ૨૦૬-૨૦૭). વેબરના સંપાદનમાં આ ગાથાઓમાં 'છોલ' વાચક શબ્દનો રૂપ એવો પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

'વજ્રાલમ્બ'માં એક સ્થાને **ધનુરૂપ** અને બીજે સ્થાને **ધનુરોરૂપ** એવો પાઠ છે. **ધનુરોરૂપ**નો ટીકાકાર રત્નદેવે **ધનુરજસ્ત્વક્** એવો અર્થ કર્યો છે. એને સ્થાને 'ગાથાશ્લેષશતી'માં **ધનુહરોરૂપ** એવું પાઠાંતર મળે છે.

'પાંડુઅલક્ષીનામમાલા'માં **ઓરંપિઅ** 'છોલેલું' એવા અર્થમાં આપેલો છે. ઉપરાંત **ઓરત્ત** 'ફાડેલું' એવા અર્થમાં, તથા 'દેશીનામમાલા'માં **ઓદંપિઅ** અને **ઓરંપિઅ** (૧, ૧૭૧) 'આક્રાન્ત, નષ્ટ' એવા અર્થમાં અને **ઓરત્તઅ** 'વિદારિત' એવા અર્થમાં આપ્યો છે.

આ સામગ્રી પરથી આ પ્રકારે નિષ્કણો કાઢી શકાય છે :

૧. સાચો પાઠ **રૂપ** નહીં, પણ **રંપ** છે.
૨. **ઉદંપિત** પરથી **ઉદંપિઅ** અને સંસ્કૃત **ઉદ્** કે **અપ**માંથી નિષ્પન્ન **ઓ** સાથે **રંપ** જોડાઈને **ઓરંપિઅ** નિષ્પન્ન થયા છે.
૩. **ઓરત્તઅ** એ **અવસ્થા** ઉપરથી સધાયું છે. આ બંને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ મેં ૧૯૬૧માં એક નિબંધમાં દર્શાવી હતી. પછીથી એ **Studies in Desya Prakrit** (૧૯૮૮)માં સંગૃહીત. પૃ.૯૯-૧૦૦
૪. **ધનુરોરંપિઅ**ને બદલે **ધનુહરોરંપિઅ** પાઠ સાચો છે, કેમ કે અપભ્રંશમાં **ધનુહર** શબ્દ 'ધનુષ્ય'ના અર્થમાં વારંવાર વપરાયેલો છે.

૫. રંપ્ કે ઓરંપ્ નો મૂલ અર્થ 'છોલવું' છે. આક્રાન્ત, વિદારિત, નષ્ટ એ, સંદર્ભને આધારે અટકલેલા અર્થો જણાય છે. અર્થ તરીકે આપેલ નદ્દ એ(=નષ્ટ)ને બદલે સાચો પાઠ તદ્દ (=તષ્ટ) હોય.
૬. ગુજરાતી રાંપવું, રાંપી શબ્દો રંપ એવા પાઠનું સમર્થન કરે છે. મૂલ તરીકેનો રંપ હોત તો રંપવું વગેરે થાત. ટર્નરે અન્ય ભારતીય-આર્ય ભાષાઓમાંથી પણ જે શબ્દો ટાંક્યા છે, તે રંપ્ કે રંફ્ ધાતુની પૂર્વધારણા માગી લે છે. (ટર્નરનો કોશ, ક્રમાંક ૧૦૬૨૯, ૧૦૬૩૦).

અધિવાસિયાં

તરુણપ્રભસૂરિકૃત 'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ' (સંપા. પ્રબોધ પંડિત)માં **અધિવાસિયાં** શબ્દ વપરાયો છે ને સંપાદકે એનું મૂળ સં. **અધિવાસિત** દર્શાવી 'worshipped by means of perfumes' (ધૂપ આપી પૂજ્યા) એવો આપ્યો છે. સંસ્કૃત **અધિવાસિત**નો 'ધૂપ આપી સુવાસિત કરેલું' એવો એક અર્થ છે જ, પરંતુ 'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ'માં આ શબ્દ જે સંદર્ભમાં વપરાયો છે ત્યાં તે અર્થ બંધબેસતો નથી. આ કૃતિમાં રાજા અપુત્ર મરણ પામતાં રાજ્યના પ્રધાન પુરુષે રાજાની શોધ માટે પાંચ "દિવ્ય અધિવાસિયાં" એમ કહેવામાં આવ્યું છે. દિવ્ય એટલે પરીક્ષા અર્થેના ચમત્કારો. રાજા તરીકે જેની પછી વરણી થાય છે તે વિદ્યાપતિ પાસે આવતાં ઘોડો હેષારવ કરે છે વગેરે ઘટનાઓ આ પછી નિરૂપાઈ છે. દેખીતી રીતે જ અહીં **અધિવાસિયાં**ના 'સુગંધિત કર્યા' એવા અર્થને અવકાશ નથી. પ્રાકૃત કોશ **અધિવાસિ** (**અધિવાસિત**) શબ્દ 'સજ્જ કરેલું, તૈયાર કરેલું' એવો આપે છે તે જ અહીં અભિપ્રેત જણાય છે : પાંચ દિવ્ય તૈયાર કર્યાં, નક્કી કર્યાં.

અનિવડ

'આરામશોભા રાસમાળા' (સંપા. જયંત કોઠારી)માં **અનિવડ** શબ્દ આ પ્રમાણે વપરાયેલો મળે છે :

મત ઘડ કોઈ પાસિ અનિવડ આઘવા રે

સંપાદકે સં. **અનિવર્ત**માંથી વ્યુત્પત્તિ સૂચવી **અનિવડ**નો અર્થ 'સાવ ? એકદમ ?' એમ નોંધ્યો છે. દેખીતી રીતે જ, સંદર્ભમાં કંઈક બેસી શકે તેવા અર્થનો તર્ક કરવામાં આવ્યો છે. મૂળ તરીકે દર્શાવેલ સં. **અનિવર્ત** આવો અર્થ ભાગ્યે જ આપી શકે.

'જિનરાજસૂરિ-કૃતિ-કુસુમાંજલિ' (સંપા. અગરચંદ નાહટા)માં **અનિવડ** શબ્દ અનેક વાર વપરાયો મળે છે. જેમકે,

(૧) **અનિવડ** થાતાં વાર ન લાગઈ જે સગા.

(૨) ન કહઈ ફેરિ વચન જડ કિસા, તઈ **અનિવડ** જાણી તો દિસા
દીસડ વડ વયરાગિ જિસા, એ વડરાગ કહડ કિણ મિસા.

(૩) પલકમાંહિ **અનિવડ** હુઅડ રે, તિણ તુઝનઈ સાબાસિ રે.

(૪) સીંચ કારૈ વાટૈ મિલ્યા રે, વીછડવાની વાર,

તે તો અહ્મ સું સીંચ ન કા કરી રે, **અનવડ** જેમ વિચાર.

સંપાદકે **અનિવડ** શબ્દ શબ્દકોશમાં નોંધ્યો છે, પણ એનો અર્થ આપ્યો નથી.

‘જિનરાજસૂરિ-કૃતિ-કુસુમાંજલિ’માં **નિવડ** શબ્દ પણ વપરાયો છે :

- (૧) વાત કહઈ જે પાપની, તિણ સાથઈ હો કરું **નિવડ** સનેહ
- (૨) બગસિ ગુનહ એ બાપજી, હિવ મો સું હો ધરિ **નિવડ** સનેહ.
- (૩) જેહ સું **નિવડ** સનેહ તે તડ વીસાર્યા નવિ વીસરડ.

એમ લાગે છે કે **નિવડ**ના પ્રયોગો જ ચાવીરૂપ બને તેવા છે. બધે **નિવડ** ‘સ્નેહ’નું વિશેષણ છે. ત્રીજું દૃષ્ટાંત ‘ગાઢ, ઝંડો’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે આપે છે, “જેના પ્રત્યે ગાઢ/ઝંડો સ્નેહ હોય તે વિસાર્યા વીસરતા નથી.” પહેલા બે દૃષ્ટાંતોમાં પણ એ અર્થ નિર્વિઘ્ને લઈ શકાય છે. એ બંને પંક્તિઓ પ્રભુપ્રાર્થનાના પદમાંથી છે. પહેલી પંક્તિમાં પોતે પાપ સાથે ઝંડો સ્નેહ કર્યો હતો તેનો ઉલ્લેખ છે, બીજી પંક્તિમાં તીર્થંકરદેવનો ઝંડો સ્નેહ પ્રાર્થ્યો છે.

નિવડ શબ્દ **નિકટ**માંથી આવ્યો હોવાનો તર્ક થઈ શકે. પ્રાકૃત કોશ **ણિઅડ (નિકટ)** શબ્દ ‘પાસે, પાસેનું’ એવા અર્થમાં નોંધે છે. જો આ બરાબર હોય તો **નિવડ** એટલે ‘નિકટનો, આત્મીય, ગાઢ’ એવો અર્થ લેવાનું છોટું ન કહેવાય. અને **અનિવડનો** ‘દૂરનું, અનાત્મીય’ એવો અર્થ થાય.

એ નોંધપાત્ર છે કે **નિવડની** પેઠે **અનિવડ** સ્નેહના વિશેષણ તરીકે ક્યાંય વપરાયેલો નથી. એ એકલો જ વપરાયો છે. એથી એમાં ‘અનાત્મીય’ ઉપરાંત ‘પરાયા’ ‘નિઃસ્નેહી’ એવા અર્થને પણ અવકાશ જણાય છે. જેમકે,

(૧) જે સગા છે તેમને અનાત્મીય/પરાયા થતાં વાર લાગતી નથી.

(૨) પલકમાં અનાત્મીય/પરાયો/નિઃસ્નેહી થઈ ગયો છે તે માટે તને શાબાશી ઘટે છે.
(માતાનું દીક્ષા લેવા તૈયાર થયેલ પુત્ર પ્રત્યેનું આ વ્યંગવચન છે.)

(૪) જુદા થવાને પ્રસંગે રસ્તે મળી ગયેલા લોકો પણ વિદાય માગે છે/રજા માગે છે તો અમારી કેમ વિદાય/રજા ન માગી અને આમ પરાયા/નિઃસ્નેહીની જેમ વિચાર કર્યો ?

બીજા ઉદાહરણનાં અન્વયો બરાબર સ્પષ્ટ થતા નથી, પણ એમાં **અનિવડનો** આવો જ અર્થ લેવાનો રહે.

અનુભાવ

‘ગુર્જરરાસાવલી’ (સંપા. બ. ક. ઠાકોર વગેરે)માં **અનુભાવ** શબ્દ આ પ્રમાણે વપરાયો છે :

વાજઈ તૂર અનાહત, નાહ તણઈ અનુભાવિ,

આણઈ એક અનેકપ, એક પલાણઈં વાહ.

સંપાદકોએ **અનુભાવિનો** ‘by the dignity, by the authority’ (ગૌરવથી, અધિકારથી/

સત્તાથી) એવો અર્થ આપ્યો છે. પ્રસંગ નેમિનાથના વરઘોડાનો છે. એમાં ‘અધિકાર કે સત્તા’નો અર્થ પ્રસ્તુત જણાતો નથી, કેમકે નેમિનાથ રાજવી નથી, રાજકુમાર છે. એના કરતાં ‘ગૌરવ, મહિમા’ એવો અર્થ વધુ પ્રસ્તુત બને તેવો છે. ત્યાં પળ ‘ગૌરવથી’ નહીં પળ ‘ગૌરવ અર્થે’ એમ અન્વય વધુ યોગ્ય લાગે છે : ‘નાથના ગૌરવ કે મહિમાને અર્થે શરણાઈ વાગે છે’ વગેરે.

જ્ઞાનવિમલસૂરિકૃત ‘આનંદઘન બાવીસી પર બાલાવબોધ’ (સંપા. કુમારપાલ દેસાઈ)માં પળ **અનુભાવ** શબ્દ મળે છે :

ભવોભવથી અભિનવ એ દ્રવ્યથી **અનુભાવ**થી તે કહીડે છઈ.

સંપાદકે **અનુભાવ**નો ‘કર્મનો વિપાક’ એવો અર્થ આપ્યો છે, પળ અહીં પાઠનું વાચન જ દોષયુક્ત હોય એવું લાગે છે. સ્તવનની જે પંક્તિની સમજૂતી તરીકે આ વાક્ય આવે છે તે પંક્તિ આ પ્રમાણે છે :

ભવિભવિ રે દ્રવ્ય ભાવથી ભાખીડે રે.

જોઈ શકાય છે કે મૂળમાં **અનુભાવ** નથી, **દ્રવ્ય** અને **ભાવ** છે, એટલે વિવરણના **અનુભાવ** શબ્દને **અનુ ભાવ** તરીકે વાંચવો જોઈએ. **અનુ** એટલે ‘અને’ **અનુ** આ અર્થમાં મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં વારંવાર વપરાયો છે. જેમકે, ‘ગુર્જરાસાવલી’માં –

- (૧) પળમીડ સામીડ નેમિનાહુ **અનુ** અંબિકિ માડી
- (૨) સવે સલક્ષણ સૂયવંત **અનુ** કંચણવત્રિ
- (૩) સીસિ ચમર બંબાલ **અનુ** કંઠિ કુસુમહ માલ.

અપ્રમાણ

‘ગુર્જરાસાવલી’માં આ શબ્દ આ રીતે વપરાયેલો મળે છે :

તિણિ ધિણ મેલ્હિડં વળચરિ બાણું, ઊડિડં ગયણિ હૂડં અપ્રમાણું.

સંપાદકોએ **અપ્રમાણ**નો અર્થ ‘unknowable, invisible’ (અજ્ઞેય, અદૃશ્ય) એવો આપ્યો છે. બાળ આકાશમાં ગયું તેથી અદૃશ્ય થઈ ગયું એમ તેમણે ઘટાવ્યું લાગે છે. પળ **અપ્રમાણ**નો આવો અર્થ લેવા માટે કોઈ આધાર જણાતો નથી. **અપ્રમાણ** એટલે ‘અસિદ્ધ’, અહીં ‘નિષ્ફળ, નકામું’ : ‘તે ક્ષણે વનચરે બાળ છોડ્યું. તે આકાશમાં ગયું ને તેથી નિષ્ફળ નીવડ્યું.’

‘આરામશોભા રાસમાળા’માં પળ આ શબ્દ વપરાયેલો મળે છે :

વહિલી નાવિ તુ તું જાણિ, મડિ તુડિ દીઠડ **અપ્રમાણ**.

સંપાદકે **અપ્રમાણ**નો ‘અસિદ્ધ’ એવો અર્થ આપ્યો છે. અહીં ‘અસિદ્ધ’ એટલે ‘અશક્ય, અસંભવિત’ : ‘વહેલી ન આવે તો તને હું જોઈ શકું તે તું અશક્ય/અસંભવિત જાણજે (એટલે કે હું - તું મળી શકીશું નહીં).’

અબાહ

‘ગુર્જરાસાવલી’માં અબાહ શબ્દ આ પ્રમાણે વપરાયેલો છે :

તાપિંડં પીડિત વિલવદ્ અબાહ.

સંપાદકોએ અબાહના મૂળમાં બાહુ શબ્દ માની એનો અર્થ ‘without hands’ (હાથ વિના) એવો આપ્યો છે. આ અર્થ અહીં અસંગત છે તે સહેલાઈથી સમજાય એવું છે. રડવાનું વલી બાહુ વિનાનું કેવું ? એ સ્પષ્ટ છે કે અબાધ પરથી અબાહ આવેલો છે ને એનો અર્થ થાય ‘અંતરાય વિના, અત્યંત, ખૂબ’ : ‘તાપથી પીડવામાં આવેલો તે ખૂબ વિલપે છે.’

એ નવાઈની વાત છે કે અન્યત્ર અબાહુ શબ્દ વપરાયેલો છે ત્યાં સંપાદકોએ એને અબાધમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી એનો ‘without obstacle, freely’ (અંતરાય વિના, વિધન વિના મુક્તપણે) એવો આપ્યો છે. નિર્દિષ્ટ પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે :

(૧) પાંચિ પંચાલે લિહ સનાહુ, આવિહ ઘડૂહ કૂંયરુ અબાહુ

(૨) ધાઈ ધસઈ તે ઋધસઈ, વિલસઈ હસઈ અબાહુ

બીજા ઉદાહરણમાં ‘મુક્તપણે’ અર્થ ચાલી શકે તેમ છે પણ ‘અંતરાય વિના’ એટલે ‘ખૂબ’ એ અર્થ પણ કરી શકાય : ‘મુક્તપણે ખૂબ હસે છે.’ પણ પહેલા ઉદાહરણમાં એ અર્થ યોગ્ય રીતે બંધ બેસશે નહીં. ત્યાં અબાહુ કુંવર ઘટોત્કચનું વિશેષણ છે. એટલે ‘જેને કશો અંતરાય નહતો નથી એવો વીરપુરુષ, અપ્રતિરોધ્ય’ એવો કંઈક અર્થ લેવો જોઈએ એમ લાગે છે : ‘અપ્રતિરોધ્ય ઘટોત્કચ કુંવર આવ્યો.’

અભોખહ. આભોખહ, અભોખણ

રાજશીલકૃત ‘વિક્રમખાપરાચરિત્ર’ (સંપા. કનુભાઈ શેઠ, ધનવંત શાહ)માં અભોખુ શબ્દ આમ વપરાયેલો છે :

ખાપરહ જામ પહુતુ બારિ, દીયહ અભોખુ પાણીધારિ.

સંપાદકે અભોખુનો ‘અપોષણ’ અર્થ આપ્યો છે. ‘અપોષણ’ (સં. આપોશાન) એટલે જમતી વચ્ચે, આરંભે કે અંતે આચમન લેવું તે. અહીં એ અર્થ કેવી રીતે સંગત બને ? ભોજન-પ્રસંગ તો અહીં છે જ નહીં. ખાપરો બારણે આવે છે ત્યારે તેના કરવામાં આવતા સત્કારનું અહીં વર્ણન છે, જેમાં પાણીની ધારાથી અભોખુ આપવામાં આવ્યું એમ કહેવામાં આવ્યું છે. એ વર્ણન આચમન સાથે બંધ બેસે નહીં.

એ નોંધપાત્ર છે કે સાધુસુન્દરગણિકૃત ‘ઉક્તિરત્નાકર’ અભોખહ (તેમજ અભોખણ) શબ્દનો અર્થ ‘અભ્યુક્ષણમ્’ આપે છે, જેનો અર્થ થાય છે ‘સિંચન, છંટકાવ’. વળી અન્ય કૃતિઓમાં અભોખણ શબ્દ વપરાયેલો મળે છે ત્યાં બધે સત્કારનો પ્રસંગસંદર્ભ છે. સત્કારમાં

પાણીથી પળ ધોવાની પ્રણાલિકા જૂના સમયમાં હતી. તેથી અહીં **અખોખુ** ઇટલે 'સત્કાર રૂપે પાણીનું સિંચન' ઇવો અર્થ જ લેવો જોઈઇ.

અન્ય પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે :

લવણ્યસમયકૃત 'વિમલપ્રબંધ' (સંપા. ધીરજલાલ ધ. શાહ) –

સોવન કરવી દીડ **અખોખળ**, સાજળ હરખિ ખરિયા.

સંપાદકે 'આવકાર' અર્થ આપ્યો છે, પળ 'સુવર્ણની ઝારીથી પાણી સીંચે છે' ઇવો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

'લવણ્યસમયની લઘુ કાવ્યકૃતિઓ' (સંપા. શિવલાલ જેસલપુરા) –

મનિ વિળ **અખોખળ** દિ ઘણાં, વીરમતી મેલ્હડ બેસણાં.

સંપાદકે **અખોખળ**નું મૂળ સં. **અખોળ** માની 'ગરમ પાણી' ઇવો અર્થ કર્યો છે. પળ સત્કાર રૂપે સીંચવામાં આવતા પાણીનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. બેસણાં આપવાનું પછી આવે છે તે પળ સૂચક છે.

'આરામશોખા રાસમાઝા'માં –

સંપુટિ મિલ્યા બારિ ઇ, આખોખડ આપઝ વારિ ઇ

લગ્ન વેઢાઇ વરને પોંચવામાં આવે છે તે પ્રસંગનો અહીં સંદર્ભ છે ઇટલે સંપાદકે **અખોખડ**નો લીધેલો 'સત્કાર રૂપે પાણીનું સિંચન કરવામાં' ઇ અર્થ યથાયોગ્ય છે.

દેહલકૃત 'અભિવનઠઝણું' (સંપા. શિવલાલ જેસલપુરા)માં **અંબોષળ** શબ્દ મઢે છે :

રાણી સુદર્શના દીધલાં ભુંગાર રે, **અંબોષળ** સહૂનિ માનિં હવા.

સંપાદકે **અંબોષળ**નો 'કોગઢા' અર્થ આપ્યો છે, જે ભાગ્યે જ પ્રસ્તુત ગણાય. પ્રસંગ મહેમાનોના સ્વાગતનો છે ઇટલે **અંબોષળ** તે **અખોખળ**ને સ્થાને આવેલો હોય ઇમ લાગે છે. 'બધાંને માન રૂપે પાણીનું સિંચન કરવામાં આવ્યું' ઇવો અર્થ લઈ શકાય છે.

અવોષળ, અલબત્ત, શામલકૃત 'સિંહાસનબત્રીશી' (સંપા. હરિવલ્લભ બાયાણી)માં 'અપોશળ' ઇટલે 'ખોજન વેઢાના આચમન'ના અર્થમાં વપરાયેલો મઢે છે :

અબોટ **અવોષળ** અતિ ઘણાં, કો બિક્ષાવશ થાય.

બ્રાહ્મણના વ્યવહારોના વર્ણનમાં આ આવે છે તેથી અબોટ કરવા, આચમન લેવું, બિક્ષા માગવી વગેરેને બ્રાહ્મણના વ્યવહારો તરીકે સમજી શકાય છે. આથી સંપાદકે આપેલો 'અપોશળ' અર્થ યોગ્ય છે. પળ 'અભિવન-ઠઝણું'માં **અંબોષળ** ઇ **અખોખળ**નો ભ્રષ્ટ પાઠ હોવાની શક્યતા જ બઢવાન છે.

અમલીમાણ

‘ऐतिहासिक जैन काव्यसंग्रह’ (संपा. अगरचंद नाहटा)માં **અમલીમાન** શબ્દ આ પ્રમાણે વપરાયેલો મળે છે :

जग मांहे **અમલીમાન** સૂરિ ज तेज समान

સંપાદકે ‘નિર્મલ માનવાલ’ એવો અર્થ આપ્યો છે તે ભૂલભરેલો છે. **અમલી** એ શબ્દ સં. **અમર્દિત** પરથી આવેલો છે. **અમલીમાન** એટલે જેનું માન અમર્દિત, અઘ્વંડિત રહ્યું છે એવો.

‘जिनराज-कृति-कुसुमांजलि’માં પંક્તિ છે :

बंधव **અમલીમાણ.**

અમલીમાણનો અર્થ ‘અગંજિત’ (અપરાજિત) આપ્યો છે તે ચાલી શકે. માન મર્દિત ન થવું એટલે અપરાજિત રહેવું.

અમાઈ, અમામો, અમાણું, અમાન

‘तेरमा-चौदमा शतकनां त्रण प्राचीन गुजराती काव्यो’ (સંપા. હરિવલ્લભ ભાયાણી)માં **અમાઈ** શબ્દ આ પ્રમાણે વપરાયેલો મળે છે :

लहिय छिद्यं सवि दुख **અમાઈ.**

સંપાદકે શબ્દકોશમાં **અમા-** સામે પ્રશ્નાર્થ મૂક્યો છે, પરંતુ એમણે આ પંક્તિનો અનુવાદ ‘લાગ મઠતાં સૌ દુઃખ આવી પડે છે’ એવો આપ્યો છે. **અમાઈ**નો ‘આવી પડે છે’, એવો અર્થ સંદર્ભથી બેસાડેલો છે એ સ્પષ્ટ છે.

માઈ એટલે ‘માય, સમાય’. **અમાઈ** એનો વિરોધી શબ્દ હોવાનું સમજાય છે. **અમાઈ** એટલે ‘ન માય’ એટલેકે ‘ઝભરાય’. ‘છિદ્ર/લાગ મઠતાં સૌ દુઃખ ઝભરાય છે’ એમ એ અર્થ બરાબર બંધ બેસી જાય છે. એ નોંધવું જોઈએ કે રાજસ્થાની કોશ **અમાઈ** શબ્દનો ‘અપ્રમાણ, બહુત, અધિક’ એવો અર્થ આપે છે, ત્યાં **અમાઈ** ક્રિયાપદ નહીં પણ વિશેષણ છે.

અમા- પરથી બનેલો બીજો એક વિશેષણશબ્દ છે **અમામો**. ‘जिनराज-कृति-कुसुमांजलि’માં એ વપરાયેલો છે :

(૧) एकण दूध **અમામો** दीयो, घृतनो बीडो बीजी लीयो.

(૨) चरणकरण धन माल, **અમામો** लूटिसी.

પહેલી પંક્તિને સંદર્ભે સંપાદકે ‘અમૂલ્ય’ અર્થ આપ્યો છે તેમાં કંઈક ભ્રાન્તિ થયેલી જણાય છે. **અમામો** શબ્દના મૂળમાં **અમા-** હોવાનું સ્પષ્ટ છે, આથી એનો અર્થ ‘ન માય તેટલું,

અમાપ, પુષ્કલ' એમ જ લેવો જોઈએ. દૂધને અમૂલ્ય કહેવામાં કંઈ સ્વારસ્ય નથી, ઘણું દૂધ આપ્યું એમ જ અભિપ્રેત હોઈ શકે. બીજી પંક્તિમાં પણ 'પુષ્કલ'નો અર્થ બરાબર બેસી જાય છે. રાજસ્થાની કોશ **અમાવ** શબ્દ 'ખૂબ, બેહદ'ના અર્થમાં નોંધે છે તે **અમાપ** સાથે તેમ **અમામો** સાથે સંબંધ ગણાય.

ભગવદ્ગોમંડલ તથા બૃહદ્ ગુજરાતી શબ્દકોશ **અમામો** શબ્દનો 'અમૂલ્ય' અર્થ આપે છે તે પણ ભ્રાન્ત ગણવું જોઈએ. ભગવદ્ગોમંડલે 'આનંદકાવ્યમહૌદધિ'માંથી 'પણ સાટું બાણે નહીં, કહે **અમામો** માલ' ત ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં પહેલી દૃષ્ટિએ 'અમૂલ્ય' અર્થ બેસી જાય, પણ સમગ્ર પ્રયોગ પરંપરા જોતાં 'અમાપ, પુષ્કલ' એ અર્થ જ લેવો જોઈએ. પ્રસંગસંદર્ભ મળે તો આ વાત વધારે સારી રીતે સ્થાપિત કરી શકાય.

• 'અંખાની કાવ્યકૃતિઓ' (સંપા. શિવલલ જેસલપુરા)માં **અમાણું, અમાન, અમાની** મળે છે તે પણ **અમા-** સાથે સંકળાયેલા જ માનવા જોઈએ :

ભાઈઓ ! ભવ સંતાપ, ભાત દેખીને ભૂલવું,
અક્ષર **અમાણું** આપ, આઠે પહોર અંખો કહે.

સંપાદકે **અમાણું**ના મૂળમાં અરબી **અમાન** શબ્દ માની 'રક્ષણ' એવો અર્થ આપ્યો છે તેને સંદર્ભમાં કેવી રીતે બેસાડવો તે કોયડો જ છે. **અમાણું** એટલે 'માન - માપ વગરનું, અનંત' એવો અર્થ લેતાં વાક્યાર્થ બરાબર બેસી જાય છે : 'આત્મતત્ત્વ અક્ષર અને અનંત છે.'

એ અનુભવ અદ્ભુત **અમાન**.

સંપાદકે **અમાન** શબ્દના બે અર્થ આપ્યા છે. સં. **અ-માન** એટલે 'અહંભાવ વિનાનો' અને અરબી **અમાન** એટલે 'નિર્ભયતાનો, અમરત્વનો'. **માન** શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'માપ'ના અર્થમાં પણ છે એ સંપાદકને સ્મરણમાં આવ્યું નથી તેથી જ આવા અર્થોમાં ઁંચાઈ જવાનું બન્યું છે. અહીં પણ પંક્તિનો અર્થ સ્પષ્ટ છે : 'એ અનુભવ અદ્ભુત અને અમાપ, અનંત છે.'

પિંડ-બ્રહ્માંડ તે કાચ જ સ્થાની, તેહેનું પોષણ વસ્તુ સદા **અમાની**.

સંપાદકે **અમાની**નો 'માની શકાય નહીં તેવો' એવો અર્થ આપ્યો છે ત્યાં વઢી, એમાં **માન** શબ્દ રહેલો હોવાનું વીસરાઈ જવાથી ત્રીજા જ ભઠ્ઠા અર્થ તરફ ઁંચાઈ જવાનું બન્યું છે. અહીં 'વસ્તુ' શબ્દ સ્ત્રીલિંગનો હોવાથી **અમાનનું અમાની** થયું છે. 'આપ' અમાન, પણ 'વસ્તુ' અમાની. અર્થ તો એક જ છે. વસ્તુ એટલે બ્રહ્મને 'અમાપ, અનંત' કહેવામાં આવેલ છે.

જૈન તીર્થસ્થાન તારંગા : એક પ્રાચીન નગરી

રમણલાલ મહેતા

કનુભાઈ શેઠ

તારંગા (ઉ.અ. ૨૩-૫૯, પૂ.રે. ૭૨-૪૯) ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના खेराલુ તાલુકામાં આવેલું છે. તારંગા (દેરાસર) ગુજરાતના વિવિધ સ્થળો સાથે આજે સ્ટેટ ટ્રાન્સપોર્ટ સર્વિસના બસરૂટથી સંકળાયેલ છે. તથા મહેસાણા - તારંગા રેલ્વેથી ભારતના અન્ય ભાગો સાથે સંકળાયેલ છે. તારંગાની ઉત્તરે ભેમપુરા, ટીંબા, ઈશાનમાં ખોડામલી, પૂર્વમાં આશરે પાંચ છ કિલોમીટર પર સાબરમતી નદી, અગ્નિખૂળે હાડોલ, દક્ષિણે કનોરિયા, કુંડા, રાજપર તથા પશ્ચિમે કારડી અને તારંગા સ્ટેશન છે. તારંગા પર્વત સમુદ્રની સપાટીથી આશરે ૩૬૪મીટર ઉંચો છે. અને આજુ બાજુના પ્રદેશથી તે આશરે ૧૫૦ થી ૨૦૦ મીટર ઉંચો છે. સામાન્યતા ગુજરાતના સપાટ પ્રદેશથી પૂર્વ તરફના પહાડી પ્રદેશની વિવિધતામાં તારંગા અરવલ્લી ગિરિમાળાના ગ્રેનાઈટ પડોદયો ધરાવે છે. તેવી આ હારમાળામાં ગોળાકાર ધરાવતાં, પવન અને ધોવાણની પ્રક્રિયાથી ગુફાવાળા સ્થાનો ઘણાં છે. તેની સાથે આ વિસ્તારમાં પવનથી ઊડેલી રેતના ટીંબા તથા ધારો પળ છે. આમ બે ભૂસ્તરો ધરાવતા આ વિસ્તારની પરિસ્થિતિ જોતાં પર્વતનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ વધુ ઢાલવાળો તથા વસવાટ માટે ઓછો અનુકૂળ છે. તેથી અહીંના નદીના વાંધાની નજીક કેટલાંક વસતીનાં સ્થાનો છે. તે વાધાની પાસે ભેખડપર તથા ત્યાંના ખડકોની ગુફામાં દેખાય છે. આજે તારા કે ધારણ માતાનું નાનું સામરણયુક્ત મંદિર, તેની પાસેની જોગીડાની ગુફા થોડાંઘણાં જાણીતાં છે. અહીં ઈટોનો ઉપયોગ કરીને કેટલુંક બાધકામ થયું છે.

આ સ્થળની પૂર્વમાં પર્વતના ઉપરના ભાગમાં ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ બદલાય છે. અહીં પર્વતની બે ધાર વચ્ચે, પવનથી ઊડેલી રેત પથરાયેલી કંઈક ત્રિકોણાકાર ધીણ છે. આ ધીણના નીચાણવાળા ભાગો પ્રમાણમાં ઓછા ઢાલવાળા છે. અહીં ઉત્તર અને દક્ષિણની ધારો પરથી ચોમાસામાં વહેતા નાળાથી બનેલી ધીણ આશરે ૨૦૦ મીટર પહોળી છે. તેની બન્ને બાજીના ખડકોની તલેટીના ઢાલ પળ સરળતાથી સમતલ બનાવાયેલા છે. આમ તારંગાની આ ધીણ માનવ વસવાટને માટે કંઈક અનુકૂળ પરિસ્થિતિ દર્શાવે છે.

આ સ્થળની ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને અહીં માનવ વસવાટ થયો હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે અને અહીંથી પ્રાપ્ત પુરાવયો આ અનુમાનને પૃષ્ઠ કરે છે.

સાબરમતી પાસેનો આ પ્રદેશ તારંગાનું અજિતનાથનું દેરાસર સોલંકીવંશના કેન્દ્રસ્થ સારસ્વત મંડળનો ભાગ હોય એમ ઉપલબ્ધ પ્રમાણો દર્શાવતા નથી. પણ તે પૂર્વ સીમા પર હતો પરંતુ તે આબુના પરમારો અને ત્યાર બાદ ચૌહાણોનો પ્રદેશ હોવાનું લાગે છે. આ બે રાજ્યોના સીમાડા પર તારંગા પર્વતનું સ્થલ હોવાથી તેનું લશ્કરી દ્રષ્ટિએ મહત્ત્વ સ્પષ્ટ છે.

લશ્કરી દ્રષ્ટિએ મહત્વના તારંગાનું નામ પણ ભાષાકીય નજરે કેટલુંક સૂચવે છે. તારંગાના દેહેરાસરમાં પ્રાપ્ત લેખમાં 'તારંગક' નામનો ઉલ્લેખ છે. આમાં તારણ કે બચાવસૂચક ધાતુ વપરાયેલી જણાય છે. તેને પાણિનીય ધાતુપાઠનો 'ઋક' ધાતુ પુષ્ટ કરે છે. આ ધાતુ રક્ષણ - તારણના અર્થમાં વપરાતો હોય, તેની પરથી 'તારંગક' જેવો શબ્દ સાધિત થાય અને 'તારંગક,ના અત્યંત 'ક'નો લોપ થતા 'તારંગા' સ્વરૂપ થાય.

આ ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિનું સ્થાનિક પુરાવસ્તુઓ સમર્થન કરે છે. માનવ વસવાટ માટે જરૂરી એવા રહેવાના મકાનો, માર્ગો, મૂર્તિઓ, માટીકામના અવશેષો વગેરે અત્રે વીંછરાયેલાં પડેલા છે. આ અવશેષોની ચારેબાજુ દુર્ગની રચના છે. તેનાં દરવાજા આંદિમાં જીર્ણોદ્ધારો થયા છે.

મકાન અને વાસણો

અજિતનાથની ધીમીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં પર્વતની તલેટીના ધીમા ઢોળાવો છે. આ ઢોળાવોને સમતલ કરીને મકાનોની રચના થઈ છે. તેથી તે મકાનોનું બાંધકામ કરવા માટે નાના ટેકરાની આજુબાજુ પથ્થરોની ભીત બનાવીને જમીન સમતલ કરવામાં આવી છે. આવી સમતલ જમીનના તથા ભીતોના અવશેષો અજિતનાથના દેરાસરની બંને બાજુએ તથા પશ્ચિમમાં ઘણી જગ્યાએ દેખાય છે. આ અવશેષોમાં સ્થાનિક ગ્રેનાઈટના પથ્થરો તોડીને તે ગોઠવીને બનાવેલી ભીતો એકબીજાને કાટખૂણે મળતી દેખાય છે. તેમાં કેટલીકવાર નીચે મોટી ભીતથી જમીન સમતલ કરીને તેની ઉપર પ્રમાણમાં નાની ભીતો બાંધેલી છે. આ ભીતો પથ્થર અને ઈંટોની બનાવેલી છે.

અહીંની ઈંટોની ભીતો માટે છીન્નચિન્ન થયેલી છે. પણ કેટલીક જગ્યાએ વ્યવસ્થિત સચવાયેલી જોવા મળે છે. અહીં વપરાયેલી ઈંટો 45x30x7 સે.મી. ના કદની છે. તેથી તેની સરખામણી દેવની મોરી ના સ્તુપ તથા તેનાં સમકાલીન બાંધકામમાં વપરાયેલી આ કદની ઈંટો સાથે થઈ શકે. તેના અનુકાલીન યુગની ઈંટો 37.5x30x7ની છે. સુલતાન યુગમાં 30x22.5x7ની ઈંટો વપરાયેલી છે તે બાબત લક્ષમાં લેતા આ અવશેષો દોઢહજાર વર્ષ કરતા જૂની પરંપરા દર્શાવે છે.

આ અવશેષોમાં માટીના નળિયાં તથા વાસણો વગેરે ઘરવચ્ચરી મળી આવી છે. નળિયાં આજના મેંગ્લેરી ટાઈલ્સ સાથે સમાનતા ધરાવતા બંને બાજુએ ઊભી ધારવાળા છે અને 'થાપલ' કહે છે. જે દેવની મોરી તથા તેના સમકાલીન સ્તરોમાં પ્રાપ્ત 'થાપલ' કરતા ઊંચી ધારવાળા છે. એની શૈલી પરથી દેવની મોરીના અનુકાલીન લાગે છે. એ પરથી અહીંના મકાનોનો કાલનિર્ણય કરતા તે હજાર વર્ષ કરતા વધુ પ્રાચીન હોવાનું સૂચવે છે. માટીના કોડિયા વાઢકા, કથરોટ, હાંડી જેવાં વાસણોનાં ટીકરાં પણ અત્રેથી મળે છે. તે થાપલાના સમયના લાગે છે. આ પરિસ્થિતિમાં આ વસવાટ આશરે હજાર - બારસો વર્ષ જૂનો ગણવામાં

કોઈ બાધક પ્રમાણ નથી. આ વસવાટ એક નાના ગામ કે નગરની રચના છે. કાલક્રમની નજરે આ અવશેષો પૈકી કેટલાક ઇ.સ. દસમી/અગિયારમી સદી પહેલાના છે. તેથી તારંગા પર વસવાટની પ્રક્રિયા અજિતનાથ દેરાસર કરતા કેટલી સદીઓ પહેલાની છે.

માર્ગો

અહીં પૂર્વ-પશ્ચિમના મુખ્ય માર્ગને તલેટીનાં બંધાયેલાં મકાનો, તલાવ પર આવવાના રસ્તા આદિ સાથે સાંકળી લેવામાં આવ્યો હતો, તેથી સાથે દુર્ગની અંદર ફરવાના માર્ગો પણ હોવાનાં પ્રમાણો છે. તે પૈકી કેટલાક સ્થળે ચઢવા ઉતરવા માટે વ્યવસ્થિત પગથિયા બાંધવામાં આવ્યા હોય એમ લાગે છે.

આ પગથિયાની તૈયાર થયેલી સોપાનપંક્તિઓ મકાન તરફ જતી હોવાનો પ્રમાણ છે. આમ આ માર્ગો, મકાનોની ઘરવખરી આદિ તારંગા પર આશરે હજાર વર્ષ કરતા પૂર્વ માનવ વસવાટ હોવાનું સૂચન કરે છે.

શિલ્પો

અત્રે દુર્ગ અને નગરના અવશેષોમાં કેટલાંક શિલ્પો મહત્વનાં છે. તે પૈકી અજિતનાથના દહેરાસરના હાલ વપરાતા દરવાજાની અંદરના ‘ગણેશ’ અને ‘વિષ્ણુ’ના પારેવાના પથ્થરના શિલ્પો શૈલી દ્રષ્ટિએ નવમી-દશમી સદીનાં છે. તેવી રીતે અજિતનાથના દહેરાસરના મુખ્ય પ્રવેશમંડપની જમણાહાથની દેવકુલિકાની અંદર સ્થાપન કરેલી ‘પદ્માવતીદેવી’ની લગભગ આ સમયની અત્યંત મનોહર પ્રતિમા છે. તેની સાથે દહેરાસરની કોટની ઉત્તરની ખીતના ગોખમાં રહેલી ‘ગોમુખ યક્ષ’ની આરસની પ્રતિમા પણ બારમી સદીના પૂર્વાધની શૈલીને અનુસરે છે. તદુપરાંત સોમનાથના મહાદેવના મંદિરના પ્રવેશદ્વારની બન્ને બાજુએ ખારા પથ્થરની ‘ઈશાન’ અને ‘વાયુ’ દિગ્પાલની પ્રતિમાઓ પણ બારમી સદીથી પ્રાચીન છે.

આ ઉપરાંત દુર્ગની ખીતોમાં જડાયેલાં શિલ્પો, પૂર્વના દરવાજા પાસેની ચૌહાણોની કુલદેવી ‘આશાપુરી’ની મહિષમર્દિનીની પ્રતિમા અને તેમાંથી થોડે દૂર ઘસાયેલી, ઉભેલી પ્રતિમા આદિ અહીંનાં પ્રાચીન દેવસ્થાનોના અજિતનાથ દહેરાસર પૂર્વના કાળના અવશેષો હોવાનું સૂચવે છે.

આમ અહીંથી પ્રાપ્ત થતા મકાનના અવશેષો, માર્ગના અવશેષો, નળિયા અને વાસણો-ઘરવખરીના અવશેષો, શિલ્પોના અવશેષો વગેરે પરથી તારંગાના સ્થાને હજાર - બારસો વર્ષ પૂર્વે કોઈ નાનું ગામ કે નગરી હોવાનું સૂચન કરે છે. આ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં હાલનાં અજિતનાથનાં દહેરાસરનું સ્થાન તારંગાની પ્રાચીનનગરીનાં કેન્દ્ર સ્થાને મુખ્ય માર્ગની દક્ષિણે હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી એ દહેરાસર તે તારંગાની પ્રાચીનનગરીનું મહત્ત્વનું દેવસ્થાન કે ચૈત્ય હોવું જોઈએ. આ દર્શાવે છે તે પ્રાચીનનગરીમાં જૈનોની અને તેમની પ્રવૃત્તિ સવિશેષ પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ. આ દહેરાસર માત્ર પર્વતસ્થિત તીર્થસ્થાન જ નહીં પણ પ્રાચીન તારંગાનગરીનું એક મહત્ત્વનું દેવસ્થાન હતું. જે અંગે હજી પણ અન્વેષણને અવકાશ છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરના ચરિતમાં મળતું એક અપભ્રંશ પદ્ય

સિદ્ધસેન દિવાકરના પ્રબંધગત ચરિતમાં એક એવો પ્રસંગ છે કે સિદ્ધસેનસૂરિ રાજમાન્ય બન્યા તેથી સાધુ-આચારની વિરુદ્ધ રાજસત્કાર ભોગવતા થયા અને ગચ્છમાં આચારની શિથિલતા પ્રવર્તી. સિદ્ધસેનસૂરિને જાગૃત કરવા વૃદ્ધવાદી ગુપ્તવેશે તેની પાસે આવ્યા અને એક પદ્યનો અર્થ પોતાને સમજાતો નથી તો કરી બતાવવા કહ્યું. પદ્ય ‘પ્રાકૃત’ ભાષામાં હતું. સિદ્ધસેનસૂરિની સમજમાં કશું ન આવ્યું. આગંતુકે તે પદ્યનો મર્મ બતાવ્યો. તાત્પર્ય એવું હતું કે તું યમનિયમ અને વ્રતોનો અતિચાર ન કર, સાધુવ્રતનું દૃઢતાથી પાલન કર. સિદ્ધસેનસૂરિ કઠ્ઠી ગયા કે આગંતુક બીજા કોઈ નહીં, ગુરુ વૃદ્ધવાદી જ છે. (‘પ્રભાવકચરિત’, પૃ. ૫૭-૫૮; ‘પ્રબંધકોશ’, પૃ. ૧૭-૧૮).

એ બંને સ્થાને જે પદ્ય આપેલું છે, તે અપભ્રંશ ભાષાનું પદ્ય છે, અને જે રૂપે પાઠ મળે છે તેમાં ભાષા તેમ જ છંદની દૃષ્ટિએ કેટલીક અશુદ્ધિ છે. છંદ આંતરસમા ચતુષ્પદી છે. એકી ચરણોમાં ૧૪ માત્રા અને બેકી ચરણોમાં ૧૨ માત્રા. પદ્યનો શુદ્ધ પાઠ નીચે પ્રમાણે હોવાનો સંભવ છે :

અળફુલ્લિય ફુલ્લ મ તોડહિ, મળ આરામા મોડહિ ।

મળ-કુસુમેહિં અઘ્નિ નિરંજણુ, હિંડહિ કાંડ વળેણ વળુ ॥

‘અળવિકસ્યા પુષ્પવાલી (લતા)ના પુષ્પ ન ચૂંટ; પુષ્પવાટિકાઓ ઝડાડ નહીં; માનસિક પુષ્પથી નિરંજનની પૂજા કર; એક વનમાંથી બીજા વનમાં કાં તું ભટકી રહ્યો છે ?’ અહીં બીજા ચરણમાં આવતો **મળ** નિષેધાર્થ **મા** ની સાથે ભારવાચક **ળ** જોડાઈને બન્યો છે. હિંદીમાં **કહો ન । કરો ન** જેવા પ્રયોગોમાં જે **ળ** છે તે : ગુજરાતીમાં તે **ને** રૂપે છે : ‘કરોને’, ‘બોલોને’.

જો આ અર્થને મુખ્ય ગણીએ તો તાત્પર્ય એવું સમજાય કે પુષ્પાદિથી થતી બાહ્ય પૂજા કરતાં માનસિક પૂજા એ જ સાચી પૂજા છે. પરંતુ રાજશેખરસૂરિના વૃત્તાંતમાં સંદર્ભ અનુસાર ઉપર સૂચિત કરેલ વ્યંગ્યાર્થ આપ્યો છે, જ્યારે પ્રભાચંદ્રસૂરિએ તો વિદગ્ધતાથી ત્રણ અર્થ કરી બતાવ્યા છે, અને કહ્યું છે કે આ પ્રમાણે વૃદ્ધવાદીએ પદ્યના અનેક અર્થ કરી બતાવ્યા.

આ કારણે, અન્ય સંદર્ભમાં પ્રાપ્ત પદ્યને પ્રસ્તુત સંદર્ભમાં યોજ્યું હોવાની આપણને શંકા જાય છે. ચરિતને બહેલાવવા પ્રચલિત સુભાષિતો વગેરેને જોડી દેવાની પ્રણાલી ચરિતકારોમાં સામાન્ય હતી.

ધર્મમહિમાનું એક સુભાષિત

સિદ્ધસેનસૂરિના ચરિત્રની જે ઉત્તરકાલીન પ્રબંધસાહિત્ય સુધીની પરંપરા મળે છે, તેમાં આપ્રદેવસૂરિકૃત ‘આખ્યાનક-મળિ-કોશ-વૃત્તિ’માં (ઈ.સ. ૧૧૩૩) આપેલ ‘સિદ્ધસેનાખ્યાનક’માં, સિદ્ધસેન અને વૃદ્ધવાદી વચ્ચે ગોવાળોની સમક્ષ થયેલા વાદમાં વૃદ્ધવાદી પોતાનું વક્તવ્ય છંદમાં

નીચેના અપભ્રંશભાષાના પદ્ય વડે રજૂ કરે છે (એ પદ્ય સાત ચરણના, દ્વિભંગી પ્રકારના રહ્યા છંદમાં હોવાનો ધ્યાન ન આવતાં, તેમાં ચરણો ખૂટતા હોય તેમ માની પાઠ અપાયો છે, પણ તે ભૂલ છે. પાઠ શુદ્ધ જ છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે) :

ધમ્મુ સામિડ સયલ-સત્તાહં,

વિણુ ધમ્મિં નાહિ ધર, ધન્નુ ધણુ ધમ્મહ પસાણ ।

ધમ્મક્કુલ-બાહિરિણ, ધિસિ ધિરત્થુ તેણ જાણે ॥

ધરણિહિ ભારુ કરંતેણ, પય-પૂરણ-પુરિસેણ ।

કિડ સંસારિ ભમંતેણ, ધમ્મુ સુમિત્તુ ન જેણ ॥ (પૃ. ૧૭૧, ગા. ૨૦-૨૧ની વચ્ચે)

‘ધર્મ સર્વ પ્રાણીઓનો સ્વામી છે; ધર્મ વિના ધરાનું અસ્તિત્વ નથી; ધર્મની કૃપાથી જ ધનધાન્ય પ્રાપ્ત થાય છે; જેણે સંસારમાં ભ્રમણ કરતાં, ધર્મને સન્મિત્ર નથી બનાવ્યો તેવા, ધર્માક્ષરની બહાર રહેલા, માત્ર પાદપૂરક સમા એ પુરુષના જન્મને ધિક્કાર છે, ધિક્કાર છે.’

આ સાથે સ્વયંભૂકૃત ‘સ્વયંભૂછંદ’માં (ઈસવી નવમી શતાબ્દીનો અંતભાગ) આપેલ રહ્યા છંદનું ઉદાહરણ સરખાવો :

જેણ જાણે રિડ ણ કંપંતિ,

સુઅણા-વિ ણંદંતિ ણવિ, દુઝ્ઞણા-વિ ણ મુઅંતિ ચિંતે ।

તેં જાણેં કમણુ ગુણુ, વર-કુમારી-કણ્ણહલુ વંચિડ ॥

કિં તણેણ તેણ જાણે, પઅ-પૂરણ-પુરિસેણ ।

જાસુ ણ કંદરિ દરિ વિવરુ, ભરિ ઉવ્વરિડ જસેણ ॥

‘જેના જન્મવાથી શત્રુઓ કાંપતા નથી, સજ્જનો આનંદ પામતા નથી, દુર્જનો ચિંતાથી મરણતોલ થતા નથી, એવા માત્ર પાદપૂરક પુરુષ જેવા, કોઈ સુંદર કુમારીના કન્યાભાવના નિષ્ફળ લોપક બનનારા, જેનો યશ કંદરા, ગુફા અને બહોલને ભરી દઈને પણ હજી શેષ બચતો ન હોય, એવા પુત્રના જન્મવાથી શો લાભ ।

આમાં ‘ધિરત્થુ તેણ જાણે’ (‘કિં તેણ જાણે’) અને ‘પઅ-પૂરણ-પુરિસેણ’ એ શબ્દો સમાન છે. સ્પષ્ટપણે પુત્રવિષયક સ્વયંભૂના સુખાશિત ઉપરથી આત્મદેવસૂરિનું ધર્મવિષયક સુખાશિત ઘડાયું છે.

હ. બાયાળી

·ગ્રન્થ - માહિતી

૧. અર્ન્સ્ટ બેન્ડર સંપાદિત ગ્રન્થરત્ન 'ઓન ધિ શાલિભદ્ર - ધન્ના - ચરિત'

(જૂની ગુજરાતી રાસકૃતિ; કર્તા : શ્રીજિનસિંહસૂરિ - શિષ્ય શ્રીમતિસાર; ર.સં. ૧૬૭૮; પ્રકાશક : અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સોસાયટી, ન્યૂ હેવન, કનેક્ટિકટ, ઈ. ૧૯૯૨, અમેરિકન ઓરિએન્ટલ સીરીઝ વૉ. ૭૩)

યુનિવર્સિટી ઑવ પેન્સિલ્વેનિયાના સાઉથ એશિયા સ્ટડીઝ ડિપાર્ટમેન્ટ અને ઓરિએન્ટલ સ્ટડીઝ ડિપાર્ટમેન્ટના પ્રોફેસર ડૉ. અર્ન્સ્ટ બેન્ડર (ERNST BENDER) નામના ભારતીય વિદ્યાના ઝૂંડા અધ્યેતા વિદ્વાને ઘણાં વર્ષોની ધંતીલી અને નિષ્ઠાચુક્ત જહેમતપૂર્વક પ્રસ્તુત સંપાદન તૈયાર કર્યું છે. આ ગ્રંથનું અછડતું વિવરણ આ પ્રમાણે છે :

- પ્રકરણ ૧. શાલિભદ્ર-ધન્નાનું સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર, અંગ્રેજીમાં. પૃ ૧ થી ૭.
૨. 'રાસ'નું બંધારણ : રાસગત છંદો વગેરે વિશે વિસ્તૃત પૃથક્કરણ, પૃ. ૮ થી ૧૮.
૩. હસ્તપ્રતો અને પુષ્પિકાઓ : પૃ. ૧૯ થી ૩૦.
૪. વ્યાકરણ : રાસના તમામ વિશિષ્ટ શબ્દો તથા પ્રયોગોનું વ્યાકરણની તથા ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ - મૂલ્યાંકન - સાધન. પૃ. ૩૧ થી ૯૨.
૫. રોમન લિપિમાં સંપૂર્ણ રાસ-પાઠ, પૃ. ૯૩ થી ૧૪૧.
૬. આ સંપાદનમાં પ્રયોજેલી કુલ ૨૮ હસ્તપ્રતિઓમાં પ્રાપ્ત થતા અસંખ્ય પાઠાન્તરો/ પાઠભેદોનું, રાસની કડીવાર સંકલન, પૃ. ૧૪૨ થી ૩૦૨.
૭. રાસ-આધારિત શાલિભદ્ર-ધન્નાની કથાનો અનુવાદ. પૃ. ૩૦૩ થી ૩૪૮. આ પછી બે પૃષ્ઠમાં સંકેત-સૂચિ.
૮. રાસગત શબ્દો (રોમન લિપિમાં) તથા તેના અર્થો અને તે માટેના સંદર્ભ - સંકેતો અકારાદિક્રમે, પૃ. ૩૫૧ થી ૫૩૧.
૯. રાસની કડીઓની આઘ પંક્તિઓની અકારાદિક્રમે સૂચિ (રોમનમાં), પૃ. ૫૩૨ થી ૫૫૧.
૧૦. રાસની ઢાલોમાં પ્રયોજાયેલી દેશીઓની સૂચિનાં ૨ પૃષ્ઠ.
૧૧. આ સંપાદન માટે ઉપયોગમાં લીધેલા સંદર્ભગ્રંથોની સૂચિ, ૬ પાનાંમાં.
૧૨. છેલ્લે જનરલ ઇન્ડેક્સ, પૃ. ૫૬૧ થી ૫૭૨.

કુલ પોણા છસો પાનાંમાં પથરાયેલું આ કામ, મુદ્રણની દૃષ્ટિએ તો અતિઉત્કૃષ્ટ છે જ, પરંતુ સંપાદન, સંશોધન અને અધ્યયન કરવાને ઉત્સુક અધ્યેતાઓ માટે સંપાદનકલાનો એક આદર્શ/ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો પણ છે. એક પણ અક્ષર કે વાક્ય નિરાધાર ન હોવું જોઈએ, અને જે પ્રયોગ હસ્તપ્રતમાં હોય તેનું સમગ્રપણે પૃથક્કરણ કરીને જ તેની યોગ્યાયોગ્યતા કે શુદ્ધાશુદ્ધતા વિશે નિશ્ચય કરવો ઘટે - એવો સંદેશ આ ગ્રંથ આપી જાય છે. એક પાશ્ચાત્ય માણસ, સંસ્કૃત

કે પ્રાકૃત નહિ, પણ ગુજરાતી, તે પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી કૃતિ ઉપર કામ કરે ત્યારે તેણે તે માટે કેટકેટલું શીખવું-સમજવું પડ્યું હશે, અને અથાક પરિશ્રમ વડે તેણે તે કઠિન જણાતું કાર્ય કેવી રીતે સાધ્યું હશે, એ પ્રશ્ન વિચારશીલ વ્યક્તિને જરૂર જાગે, અને તેનો નક્કર, અહોભાવજનક અને વિસ્મયપૂર્ણ જવાબ છે આ દઢદાર ગ્રંથ.

આ ગ્રંથને તૈયાર કરવામાં મિ. બેન્ડરે ભાવનગરના શેઠ ડોસાભાઈ અખેચંદ પેઢી (સંઘ)ના જ્ઞાનભંડારથી લઈને રોયલ એશિયાટિક સોસાયટી વગેરે અનેક ગ્રંથભંડારોનો તથા વ્યક્તિગત સંગ્રહોનો પણ લાભ લીધાનો નિર્દેશ કર્યો છે. ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ આ. શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિજીના સંગ્રહની પોથીમાંથી બે ચિત્રો પણ આમાં છાપ્યાં છે. સૌથી વધુ આનન્દની બીના તો એ છે કે આ ગ્રંથ, મિ. બેન્ડરે આગમ પ્રભાકર મુનિરાજ શ્રીપુણ્યવિજયજીની સ્મૃતિને સમર્પિત કર્યો છે, અને તે રીતે ગુરુક્રૂણ અદા કર્યું છે.

શીલચન્દ્રવિજયગણિ

૨. વસ્તુપાઠ - તેજપાઠ રાસસંગ્રહ. સંપાદન - સંકલન - મુનિ મહાબોધિ વિજય.

વિક્રમના તેરમા શતકમાં થયેલા ગુજરાતના મહામંત્રી વસ્તુપાઠ - તેજપાઠે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન શાસનપ્રભાવનાના અનેકાનેક સુંદર કાર્યો કર્યાં. જિનશાસનના અનેક આચાર્ય ભગવંતોએ આ બાંધવબેલડીના સુકૃતોની અનુમોદના કરતા સંસ્કૃત તથા ગુર્જરગિરામાં અનેક પ્રબંધો અને રાસાઓની રચના કરી છે.

વર્ષો પૂર્વે સિંધીજૈનગ્રંથમાલ તરફથી 'વસ્તુપાલપ્રશસ્તિસંગ્રહ' નામનું એક પુસ્તક બહાર પડેલ. જેમાં મુખ્યતથા વસ્તુપાઠને લગતાં કાવ્યો, પ્રશસ્તિઓ, શિલાલેખો આદિનો સમાવેશ થયેલો છે.

ગુર્જરગિરામાં વસ્તુપાઠ - તેજપાઠને લગતા રચાયેલા રાસસાહિત્યમાંથી લગભગ પાંચેક રાસ ત્રણેક સ્થલેથી પ્રગટ થયા છે, જેના કર્તા ૧. વિજયસેનસૂરિ, ૨. પાલ્હણપુત્ર, ૩. લક્ષ્મીસાગરસૂરિ, ૪. પાસચંદ્રસૂરિ, તથા ૫. પં. શ્રી મેરુવિજયજી છે. આ પાંચેય રાસો પ્રસ્તુત સંપાદનમાં એકી સાથે સંગ્રહીત કરાયા છે.

આ સિવાય ૧. શ્રી હીરાનંદસૂરિ, ૨. શ્રી સમયસુંદર ગણી, ૩. શ્રી પ્રેમવિજયજી, ૪. શ્રી અભયસોમમુનિ, ૫. શ્રી રંગસમુદ્રમુનિ આદિએ પણ વસ્તુપાઠ - તેજપાઠરાસ અને ચોપાઈઓની રચના કરી છે. જે તમામ પ્રાયઃ અપ્રગટ છે. આમાંથી જેટલા પ્રાપ્ય થશે તેને પણ આ સંપાદનમાં સમાવી લેવાશે.

3. Maerials for an edition and study of the Pinda and Oha-nijuttis. Willem B. Bollee. 1991.

A. Mette ૧૯૭૪માં 'ઓહનિજીતિ'નું 'પિંડેસણા' પ્રકરણ જર્મન અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે પ્રકાશિત કર્યું હતું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં બોલે 'પિંડ-નિજીતિ' અને 'ઓહ-નિજીતિ'ની પાદ-સૂચિ અને 'ઊલટ-પાદ-સૂચિ' (પાદના અંત્ય વર્ણોના, જમણેથી ડાબે, એમ ઊલટા ક્રમ ઉપર આધારિત પાદ-સૂચિ) આપી છે. એનો હેતુ એ નિજીતિઓની પરસ્પર તુલના કરવાનો, તથા 'આવસ્સય', 'આયારંગ' અને 'દસવેયાલિય' જેવાની સાથે તુલના કરવાનો અને ઉદ્ધારણોને ઓઢાવવાનો છે. આનું નલિની બલ્લીરે **Bulletin d'Etudes Indiennes** (ગ્રંથ ૧, ૧૯૯૧)માં અવલોકન કર્યું છે (પૃ. ૨૮૩-૨૮૪). આનો બીજો ભાગ આ માસમાં પ્રકાશિત થયો છે, એમ બોલે તેમના પત્રમાં માહિતી આપી છે. બોલે ૧૯૭૭માં 'સૂયગડ'ના કેટલાક અંશોનો જર્મન અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો હતો (**Studien zu Suyagada**). **Herman Tieken** તરફથી ૧૯૮૬માં પ્રકાશિત એક લેખમાં બોલેના અનુવાદની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે. (**Textual Problems in an early canonical Jaina text, WZKS**, ૩૦, ૧૯૮૬, પૃ. ૫-૨૫). ટીકનનું હાલની 'સત્તસઈ'ની ૧૫૦ ગાથાઓનો સમીક્ષાત્મક પાઠ, અંગ્રેજી અનુવાદ અને ટિપ્પણ સાથે ૧૯૮૩માં લાયડન (હોલેન્ડ)ની વિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યા સંસ્થા **Kern Institute** તરફથી પ્રકાશિત થયેલ છે.

૪. Isibhasiyaim : Pada Index and Reverse Pada Index. M. Yamazaki and Yumi Ousaka. ૧૯૯૪.

ઉપરની પદ્ધતિએ તોક્યો (જાપાન)ની **Chuo Academic Research Institute** તરફથી યામાઝાકી અને ઔસાકાએ 'ઈસિભાસિયાઈ'ની પાદ-સૂચિ અને ઊલટ-પાદ-સૂચિ પ્રકાશિત કરી છે.

૫. Dasaveyaliya : Pada Index and Reverse Pada Index. (૧૯૯૪) એ જ પદ્ધતિએ ઉપર્યુક્ત સંસ્થા તરફથી ઉપર્યુક્ત વિદ્વાનોએ 'દસવેયાલિય'ની પાદ-સૂચિ અને ઊલટ-પાદ-સૂચિ પ્રકાશિત કરી છે.

૬. Mahanisiha : Studies and Edition in Germany. Chandrabhal Tripathi. ૧૯૯૩.

ત્રિપાઠીએ 'મહાનિસીહ'ના વિષયમાં તેની હસ્તપ્રતો, પાઠસંપાદન, વિષયવસ્તુ, ભાષા, છંદો, અન્યત્ર પ્રાપ્ત સમાન અંશો, સમયનિર્ણય, કર્તૃત્વ વગેરે વિશે જર્મન વિદ્વાનોએ અદ્યવધિ કરેલા કાર્યનું સર્વેક્ષણ અને સારાંશ પ્રસ્તુત કર્યા છે.

૭. A Study of the Bhagavatisutra. Suzuko Ohira. ૧૯૯૪.

ઓહિરાએ ચાર પ્રકરણમાં (૧) જૈન આગમગ્રંથોનું ઉત્તરોત્તર પાંચ તબક્કામાં કાલનુક્રમિક વિભાજન, (૨) - (૩) 'ભગવતી-સૂત્ર'ના વીશ અધ્યયનોનું વિષયવાર સવિસ્તર વિશ્લેષણ અને ઉપર્યુક્ત યોજના અનુસાર વિવિધ અંશોનો તુલનાત્મક કાલનિર્ણય અને (૪) નિષ્કર્ષો રજૂ

કર્યા છે.

૮. **Avasyaka - Studies. Introduction Generale et Traductions.**
Nalini Balbir. ૧૯૯૩.

૧૮૯૭માં **Ernst Leumann** દ્વારા **Avasyaka - Erzählungen** પ્રકાશિત થયું. તેમાં પ્રથમ વાર 'આવશ્યક-સૂત્ર', નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, વૃત્તિ વગેરેમાંથી કેટલીક કથાઓ રજૂ કરવામાં આવી હતી. નલિની બલબીરે એ કથાઓનો રોમનલિપિમાં પાઠ, ફ્રેન્ચ અનુવાદ, પાઠાંતરો, સવિસ્તર ટિપ્પણો, એ કથાના જૈન પરંપરામાં મળતાં ઉત્તરકાલીન રૂપાંતરો, વગેરેને લગતી નોંધો, તિલકાચાર્યની લઘુવૃત્તિમાંથી ઉપર્યુક્ત કથાઓનો પાઠ, સવિસ્તર ભૂમિકા (મોટા કદનાં બસો ઉપરાંત પૃષ્ઠ) અને અંગ્રેજીમાં સંક્ષિપ્ત ગ્રંથસાર આપ્યાં છે. બલબીરે ૧૯૮૪માં આવશ્યક સાહિત્યનું ઝુંડું અધ્યયન તેમના હજી પુસ્તકરૂપે અપ્રકાશિત ડી. લિટ. ઉપાધિ માટેના શોધપ્રબંધમાં રજૂ કર્યું છે (**Etudes d'exegese Jaina Les Avasyaka**). ઉપરાંત જૈન પ્રાકૃત સાહિત્યને લગતા વિવિધ શોધનિબંધો પ્રકાશિત કર્યા છે.

૯. **Avasyaka - Studien : Glossar ausgewählter Wörter. E. Leumanns Die Avasyaka Erzählungen, Thomas Oberlies. ૧૯૯૩.**
લોયુમાને તેમના ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં આપેલ પસંદ કરેલ શબ્દોના કોશનું, તે તે શબ્દવિષયક મહત્તા અદ્યાવધિ વિવરણ, અને જર્મન, ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજીમાં શબ્દાર્થ સાથે સંપાદન.

૧૦. **ધર્મરત્નકરણિક : વર્ધમાનસૂરિકૃત. સંપાદક: મુનિચંદ્રવિજયગણિ. ૧૯૯૪.**

જૈન ધર્મ અને આચારને લગતા અનેક વિષયોનું ૨૦ અધિકારોમાં વિવિધ દૃષ્ટાંતકથાઓ સાથે નિરૂપણ કરતા, ઈ.સ. ૧૧૧૬માં રચાયેલા વર્ધમાનસૂરિના સંસ્કૃત ગ્રંથનું કર્તાની વૃત્તિ સહિત છ હસ્તપ્રતોને આધારે સંપાદન.

૧૧. **ધર્મબિન્દુપ્રકરણ : હરિભદ્રસૂરિકૃત, મુનિચંદ્રસૂરિકૃત વૃત્તિ સહિત. સંપાદક: મુનિ જંબૂવિજયજી. ૧૯૯૪.**

હરિભદ્રસૂરિના એક મહત્ત્વના પ્રકરણગ્રંથનું અને તેના પરની વૃત્તિનું છ હસ્તપ્રતોને આધારે પાઠસંપાદન, ગુજરાતી અને સંસ્કૃતમાં સવિસ્તર પ્રસ્તાવના અને અનેક સંસ્કૃતપ્રાકૃત ગ્રંથોમાંથી ઘણા અંશોનાં મૂળ કે સમાન સંદર્ભોનો નિર્દેશ.

૧૨. **રિદ્ધોમેચરિય (હરિવંસપુરાણ) : સ્વયંભૂદેવકૃત. ભાગ ૧ : જાયવ-કંડ, ભાગ ૨ (૧) : કુરુ-કંડ. સંપાદક : રામસિંહ તોમર. ૧૯૯૩.**

નવમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં થયેલા અપભ્રંશ મહાકવિ સ્વયંભૂદેવના અરિષ્ટનેમિચરિતને લગતા ૧૧૨ સંધિ (૧૮૦૦૦ ગ્રંથાગ્ર)નું પ્રમાણ ધરાવતા મહાકાવ્યના પહેલા બે કાંડ (કુલ ૩૨ સંધિ)નો મૂળ પાઠ.

૧૩. A Treasury of Jain Tales. Edited by V.M. Kulkarni. ૧૯૯૪.

જૈન આગમગ્રંથો અને તેના ઉપરના ટીકાસાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલ, વિવિધ પ્રકારની ૧૨૪ દૃષ્ટાંતકથાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ : જૈન કથાસાહિત્ય વિષયક વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તથા ટિપ્પણ સાથે.

૧૪. The Harivijaya of Sarvasena. V.M. Kulkarni. ૧૯૯૧.

ઈસવી ચોથી શતાબ્દીના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયેલા વાકાટક રાજવી સર્વસેને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં રચેલા, પળ લુપ્ત થઈ ગયેલા, કૃષ્ણના પારિજાતહરણ વિષયક મહાકાવ્યના, ભોજકૃત 'સરસ્વતીકંઠાભરણ', 'શૃંગારપ્રકાશ' વગેરે અલંકારગ્રંથોમાં જે ૯૫ જેટલાં ઉધ્ધરણો ભ્રષ્ટ સ્વરૂપમાં મળે છે, તેમનું પાઠશુદ્ધિ સાથે સંપાદન : અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ અને પ્રસ્તાવના સહિત.

૧૫. ફિલિસ ગ્રેનોફ સંપાદિત The Clever Adulteress : A Treasury of Jain Literature (૧૯૯૦)માં,

- (૧) 'નાયાધમ્મકહાઓ'માંથી 'મયૂરી-અંડ'ની કથા (વિલેમ બોલે),
- (૨) 'આવશ્યકવૃત્તિ'માંથી ૫૧ કથાઓ (નલિની બલબીર),
- (૩) 'આખ્યાનકમણિકોશ'માંથી 'રોહિણીઆખ્યાનક' (પ્રેમસુમન જૈન),
- (૪) 'મૂલશુદ્ધિપ્રકરણ'માંથી દેવધર, દેવદિન્ન અને અભિનવશ્રેષ્ઠીની કથાઓ (ફિલિસ ગ્રેનોફ),

(૫) 'બૃહત્કથાકોશ'માંથી યશોધરની કથા (ફ્રિડહેમ હાર્ડી), 'પ્રબંધકોશ'માંથી આર્યનંદિલ, જીવદેવ, આર્યખપટાચાર્ય, હર્ષકવિ, મદનકીર્તિ, મલ્લવાદીના પ્રબંધ (ફિલિસ ગ્રેનોફ), 'આખ્યાનકમણિકોશ'માંથી મલ્લવાદી-આખ્યાનક (ફિલિસ ગ્રેનોફ), 'વૃહ્દાચાર્યપ્રબંધાવલિ'માંથી જિનેશ્વરસૂરિપ્રબંધ (ફિલિસ ગ્રેનોફ)

- (૬) 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માંથી અંબિકા અને કપર્દીયક્ષની કથા (ફિલિસ ગ્રેનોફ)
- (૭) 'પરિશિષ્ટપર્વ'માંથી ચાણક્યકથા (રોડોલ્ફ લફેબર),
- (૮) 'આદિપુરાણ'માંથી ભરત અને બાહુબલિની કથા (રાલ્ફ સ્ટ્રોલ),
- (૯) 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માંથી ૧૨ તીર્થોના વૃત્તાંત (જોન કોર્ટી)

ઍટલી કથાઓ આપી છે, પરિચય અને ટિપ્પણો સાથે.

૧૬. Monks and Magicians : Religious Biographies in Aasia.

સંપાદકો : ફિલિસ ગ્રેનોફ, કોઈચિ શિનોહારા (૧૯૮૮). આમાં અન્ય પરંપરાઓમાં મળતા ધર્માચાર્યોના જીવનચરિત્રોની ચર્ચા ઉપરાંત જૈન પ્રબંધોમાં મળતા નાગાર્જુન-પ્રબંધ અને

આર્યપટ્ટાચાર્યપ્રબંધની વિચારણા ગ્રેનોફે કરી છે.

૧૭. Jainism and Prakrit in Ancient and Medieval India : Essay for Prot. Jagdish Chandra Jain. સંપાદક : એન. એન. મહાચાર્ય. ૧૯૯૪.

પ્રાધ્યાપક જગદીશચંદ્ર જૈનના આ અભિનંદનગ્રંથમાં પ્રાકૃત અને જૈન સાહિત્ય વિષયક ૪૬ સંશોધનલેખોનો સમાવેશ થયો છે.

૧૮. The Absent Traveller : Prakrit Love Poetry from the Gathasaptashati of Satavahana Hala. Selected and Translated by A.R. Mehrotra. 1991

હાલની 'સત્તસૈ' (કે 'ગાથાસપ્તશતી')માંથી પસંદ કરેલ અનુરાગવિષયક ૨૦૭ ગાથાઓનો મૂળ પ્રાકૃત પાઠ સાથે અંગ્રેજી કાવ્યાનુવાદ, મર્થા એનસેલ્બીના પરિચયાત્મક અનુવચન અને ટિપ્પણ સાથે.

સામયિકોમાં પ્રકાશિત લેખ વગેરે.

(૧) ઓસ્ટ્રિયાની વિએના યુનિવર્સિટીના ભારતીય વિદ્યાને લગતા સંસ્થાનની નિશ્રામાં સંસ્કૃત અધ્યયનોના આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળ દ્વારા આયોજિત સાતમી સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદ (ઓગસ્ટ ૨૭ - સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૯૯૦)માં પ્રસ્તુત થયેલા નિબંધોનો જે સાર પ્રકાશિત થયો છે તેમાં થોડાક જૈન તથા પ્રાકૃત સાહિત્યને લગતા નિબંધો પણ છે : **Riddles in Jaina Literature** (જૈન સાહિત્યમાં સમસ્યા-પ્રદેહલિકા) (N. Balbir); નયવાદ (P. Balserawiz); **Morphological and Syntactic Change in Late Middle Indo-Aryan** (અપભ્રંશમાં થયેલ રૂપતત્ત્વ અને વાક્યતત્ત્વને લગતું પરિવર્તન) (V. Bubenik); **Dravya, Guna and Paryaya in Jaina Thought** (જૈન દર્શનમાં દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય)

(૨) ફ્રાંસના સંસ્કૃત અધ્યયનોને લગતા મંડળ તરફથી પ્રકાશિત સંશોધન સામયિક **Bulletin d'Etudes Indiennes**ના નવમા ગ્રંથમાં (૧૯૯૧) 'વિવિધતીર્થકલ્પ' ગત જૈન આચાર્યોનાં ચરિત્રો વિશે **Christine Chojnacki**નો લેખ (ફ્રેન્ચ ભાષામાં), **Stanley Insler**નો લેખ **Prakrit Studies-1** (અંગ્રેજીમાં), **Thomas Oberlies**નો પ્રાકૃત વળવટને લગતો લેખ (જર્મનમાં), પ્રકાશિત થયેલ છે. એ અંકમાં પ્રકાશિત પુસ્તકાવલોકનોમાં (૧) **L.S. Schwarzschild**ના ભારતીય - આર્યને લગતા ૧૯૫૩થી ૧૯૭૯માં પ્રકાશિત સંશોધનલેખોના સંગ્રહ (૧૯૯૧)નું કોલેક્ટ કવ્યાનું, (૨) હ. ભાયાણીના **Studies in Desya Prakrit** (૧૯૮૮)નું નલિની બલ્લીરનું, (૩) સાતમી સંસ્કૃત વિશ્વપરિષદમાં પ્રસ્તુત મધ્યમ ભારતીય-આર્ય અને જૈન અધ્યયનોને લગતા નિબંધોના કોલેક્ટ કવ્યાસંપાદિત સંગ્રહ (૧૯૯૦)-

નું એડિથ નોલ્ટે કરેલું અવલોકન. એ નિબંધોમાં વ. Sakamoto Groto એ ત્વ, ષ, મંવં. ધૂ. કૃ. ત્વા અને ત્વાન(મુ)નો મધ્યમ ભારતીય-આર્યમાં વિકાસ, L.A. van Dalen એ 'ગઝડવહો' વગેરેમાંનો અહ (સં. અથ) શબ્દનો પ્રયોગ, K. Bruhn એ જૈન સાહિત્યનાં અધ્યયનોના તર્કસંગત વર્ગીકરણની પદ્ધતિ, પદ્મનાભ જૈની એ શ્રીભૂષણકૃત 'પાંડવપુરાણ'નો મૂલસ્રોત, વગેરે વિષયોની ચર્ચા કરી છે. (૪) બોલેની 'પિંડનિર્યુક્તિ' અને 'ઓધનિર્યુક્તિ'ની પાદ-સૂચિઓનું નલિની બલબીરે કરેલું, A Mette ના જૈન સાહિત્ય સંદોહ (સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કૃતિઓમાંથી પસંદ કરેલું)નો જર્મન અનુવાદ - શીર્ષક : **Durch Entsagung zum Heil** - ૧૯૯૧)નું કોલેટ કૈય્યાએ કરેલું. (૫) જયંક કોઠારી સંપાદિત-સંવર્ધિત 'જૈન ગૂર્જર કવિઓ' (મો.દ.દેસાઈ) (૧૯૮૬-૧૯૯૧)નું નલિની બલબીરે કરેલું - એ અવલોકનો આપવામાં આવ્યાં છે.

(૩) એ જ સામયિકના દશમા ગ્રંથમાં (૧૯૯૨) કોલેટ કૈય્યાએ પાલિમાં **હન્** ધાનના ચાર જુદાંજુદાં અંગો સકર્મક વર્તમાનમાં વપરાયાં છે તેની, તથા 'મહાનિસીહ'માં મલતાં વિધ્યર્થરૂપો **લબ્ધે, જન્નેની** ચર્ચા કરી છે. ફિલિસ ગ્રેનોફે મરણોત્તર પવિત્ર પુરુષો અને પૂર્વજોની સ્મૃતિમાં દેવાલય, તીર્થ, દાન વગેરેની જૈન પરંપરાના સાહિત્ય અને ઉત્કીર્ણ લેખોને આધારે વિચારણા કરી છે. હર્માન ટીકને હાલકૃત 'સત્તસઈ'માં પ્રયુક્ત એવા સોઠ શબ્દોની ચર્ચા કરી છે. જેને પરંપરામાં દેશ્ય ગણ્યા છે, પણ જે સંસ્કૃત મૂળના હોવાનું જણાય છે. એ ગ્રંથમાં (૧) **Indological Studies** (હ. ભાયાળી, ૧૯૯૩)નું નલિની બલબીરે કરેલું. (૨) **Paul Dundas** ના **The Jain** નું કોલેટ કૈય્યાએ કરેલું. (૩) **Jain Studies in Honour of Jozef Deleu** ની (૧૯૯૩)નું કોલેટ કૈય્યાએ કરેલું. (૪) **Ernest Bender** સંપાદિત 'શાલિભદ્ર-ધત્ર-ચરિત' (૧૯૯૨)નું નલિની બલબીરે કરેલું - એ અવલોકનો પ્રકાશિત થયાં છે.

(૪) વોશિંગ્ટન યુનિવર્સિટી (સિએટલ)માં જુલાઈ ૭થી ૯ (૧૯૯૪) એ દિવસોમાં નવ્ય ભારતીય - આર્ય ભાષામાં રચાયેલા પૂર્વકાલીન સાહિત્ય વિશે છઠ્ઠી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદ મળી ગઈ. તેમાં પ્રસ્તુત થયેલા નિબંધોનો તે વેળા જે સંક્ષિપ્ત સાર પ્રકાશિત થયો છે તેમાં **Richard Cohen** ના નિબંધમાં શ્રીધરકૃત 'પાસણાહચરિત' (ઈ.સ. ૧૧૩૩માં રચિત બાર સંધિનું અપભ્રંશ ચરિતકાવ્ય)માં પ્રયુક્ત રૂપક, શ્લેષ અને અનુપ્રાસ અલંકારોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. હ. ભાયાળી એ મુનિવિનયચંદ્રકૃત 'ચૂનડિયા' કાવ્ય (લગભગ ૧૩મી શતાબ્દી, પણ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ)ને આધારે ચૂંદડીવિષયક મધ્યકાલીન સંતસાહિત્યમાં અને અલંકારસાહિત્યમાં મળતી રચનાઓ વિશે ચર્ચા કરી છે.

૬. ખા.

कलिकालसर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य नवम जन्मशताब्दी स्मृति
शिक्षण-संस्कार निधिनां प्रकाशनो

त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरितमहाकाव्य-ग्रंथ १ (पुनर्मुद्रण)	संपा. मुनि चरणविजयजी	१९८७
”	ग्रंथ २	
Studies in Deśya Prakrit	संपा. मुनि पुण्यविजयजी	
हेमसमीक्षा (पुनर्मुद्रण)	H. C. Bhayani	1988
हेम स्वाध्यायपोथी (डायरी)	मधुसूदन मोदी	१९८९
हेमचन्द्राचार्यकृत अपभ्रंश व्याकरण (सिद्धहेमगत) (द्वितीय संस्करण)	सं. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
विजयपालकृत द्रौपदीस्वयंवर (पुनर्मुद्रण)	संपा. हरिवल्लभ भायाणी	१९९३
कलिकालसर्वज्ञ श्रीहेमचन्द्राचार्य स्मरणिका	आद्य संपा. जिनविजयजी मुनि	१९९३
अनुसंधान-१ (अनियतकालिक)	संपा. शान्तिप्रसाद पंडथा	
” २-३		१९९३
अपभ्रंश व्याकरण (हिन्दी अनुवाद)		१९९४
आवश्यक-चूर्णि	प्रा. विन्दु भट्ट	१९९४
प्रबंधचतुष्टय	संपा. मुनि पुण्यविजयजी	मुद्रणाधीन
	सहायक रूपेन्द्रकुमार पगारिया	
	संपा. रमणीक शाह	१९९४

नेमिनेदन ग्रंथमाख्यानां द्दसणांतां प्रकाशन

अलंकारनेमि	मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
हेमचन्द्राचार्यकृत महादेववक्त्रीशी-स्तोत्र	संपा. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९८९
श्रीजीवसमास-प्रकरण टीकाकार मलधारी हेमचन्द्रसूरि	संपा. मुनि शीलचन्द्रविजय	१९९४
” (गुजराती अनुवाद)	चं. ना. क्षिनोरवाला	१९९४

प्राप्तिस्थान : सरस्वती पुस्तक भंडार, हाथीखाना, रतनपोल, अहमदाबाद-३८०००१